

संत काळ्होपात्रा

संगीत नाटक

नारायण विनायक कुलकर्णी

Sant Kanhopatra Sangeet Natak

संत कान्होपात्रा संगीत नाटक

नारायण विनायक कुलकर्णी

प्रकाशक

सौ. कुमुदिनी सिध्देश्वर घुले

सप्तर्षी प्रकाशन,

सप्तर्षी असोसिएट्स अँड पब्लिकेशन्स

गट नं. ८४/२, दामाजी कॉलेज पाठीमागे,

मंगळवेढा, जि. सोलापूर- ४१३३०५

मोबा. ९८२२७०१६५७

email: saptarsheepublishing@gmail.com

website: www.saptarsheepublishing.com

मुखपृष्ठ-मांडणी । किशोर घुले

व्याकरण सल्लागार । प्रा. दत्ता सरग

मुद्रक । कृतिका प्रिंटर्स, मंगळवेढा

मोबा. ९७६६९२४९९२

पुनर्मुद्रण/प्रथमावृत्ती । मे २०१८

मूल्य । ₹ ८०

या पुस्तकातील लेखकाची घटना, वर्णन, नाट्यसंहिता ही त्या लेखकाची असून त्याच्याशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही..

प्रकाशकाची भूमिका...

अत्यंत प्राचीन आणि उज्ज्वल ऐतिहासिक वारसा लाभलेलं मंगळवेढा. भीमा नदीच्या खोऱ्यात, काळ्या कसदार मातीच्या कुशीत सामावलेलं हे शहर अवघ्या महाराष्ट्राला संत भूमी म्हणून परिचित आहे. आजही या शहराची पहाट मंदिरातील टाळमृदंगाच्या गजरात अभंगानेच सुरू होते. वारकरी संप्रदायातील संतांची मंदिराळीच या गावामध्ये हाऊन गेलेली आहे. त्यामध्ये संत चोखामेळा, सोयराबाई, बंका, कर्ममेळा, निर्मळा, कान्होपात्रा, दामाजी या संतपरंपरेबरोबरच महात्मा बसवेश्वर, स्वामी समर्थ, टिकाचार्य, लतीफ बुवा, सिताराम महाराज, मौनिबुवा, गोपाबाई, गोविंदबुवा, वडरी महाराज, बागडे महाराज, बाबामहाराज आर्वीकर या संतांच्या वास्तव्याने पावन झालेली ही भूमी!

संत ज्ञानेश्वर, तुकाराम, नामदेव, एकनाथ, जनाबाई, मुक्ताई या भागवत संप्रदायातील संतकवींच्या मालीकेतील महत्वपूर्ण संत कवयित्री म्हणून संत कान्होपात्रा सर्वज्ञात आहे. शके १३९० या कालखंडात शामा नावाच्या धनसंपन्न रुपवती गणिकेच्या पोटी कान्होपात्रेचा जन्म झाला. आईच्या पारंपरिक देहविक्रय व्यवसायाला नकार देत आणि भोगविलासी मार्गाचा कायमस्वरूपी त्याग करून परमार्थाकडे वळणारी ही संत कवयित्री. या रुपवान कान्होपात्रेची लालसा धरणाऱ्या धनदांडग्यांच्या विरोधात ती विद्रोह मांडते. हीन कुळात जन्माला आल्याने आणि सौंदर्याचे वरदान लाभलेली कान्होपात्रा स्वत्व जपण्यासाठी पराकोटीचे प्रयत्न करूनही समाज तिला सन्मानाचे जीवन नाकारतो. याविषयी दुःखार्थ भाव व कारुण्य पदोपदी तिच्या अभंगातून प्रकटते. पांडुरंग या दलदलीतून आपली सुटका करेल आणि आपल्याला सन्मानाचे जीवन लाभेल या भाबड्या भक्तिभावनेतून ती वारंवार विनवण्या करते, उद्दिग्ध होऊन देवाशी भांडते व तत्कालीन रुढीप्रिय समाजाशी संघर्ष करते. परंतु बादशहाच्या हातून आपली सुटका होणार नाही याची जाणीव होऊन पांडुरंग दर्शनासाठी थोडी उंसत मागते आणि स्वतःच्या शरीराचे पावित्र्य जपण्यासाठी पांडुरंगाच्या चरणी आत्मसमर्पण करते आणि दिव्यत्वात विलीन होते. या संत परंपरेतील महान कवयित्रीवर स्व. नारायण विनायक कुलकर्णी यांनी बालगंधर्व यांच्या आग्रहातून ही उत्कृष्ट संगीत नाट्यकृती निर्माण केली. या नाटकामध्ये खुद्द बालगंधर्व यांनी भूमिका साकारली असून संगीत मास्टर कृष्णराव यांनी दिले आहे. या नाटकामध्ये तत्कालीन समाजिक संदर्भ, संगीत रचना व अत्यंत लाघवी अशी मराठी भाषा ही या नाटकाची वैशिष्ट्ये आहेत. म्हणूनच हे संगीत नाटक पूर्णप्रकाशित करण्याचा हा प्रपंच..

प्रकाशक

पंचावन्न वर्षे अखंडपणे महिन्याची वारी करून व
अखेरही श्रीविठ्ठलचरणी देह ठेवून माझ्या ठायी
बाळपणीच भक्तीचे बीज रूजविणाऱ्या वैकुंठवासी
ती.गंगाबाई सावळे, या माझ्या आईच्या एकमेवाद्वितीय
अशा देवतेच्या पंढरपुरच्या आईच्या पवित्र स्मृतिसमाधीस
हे नाट्यसुमन भक्तिभावाने समर्पण

रसिकांचे सेवेशी

प्रख्यात 'गंधर्व नाटक मंडळी' चे मालक, गायन व अभिनयसम्राट नट श्री. नारायणराव राजहंस ऊर्फ 'बालगंधर्व' यांनी नाटक लिहिण्याविषयी मला आज्ञा केली, त्या आज्ञेला अनुसरून मी प्रस्तुत 'संत कान्होपात्रा' नाटक लिहिले. सदरहु नाटकाकरिता कान्होपात्रेची जी चरित्रविषयक माहिती मिळविता आली, ती अशी,

१. संतचरित्रकार माहिपतिबाबा यांच्या 'भक्तिविजयांत'तील ३६ वा अध्याय
२. श्री.ज.र.आजगांवकर संपादित 'महाराष्ट्र-कवि-चरित्रा'च्या तिसऱ्या भागात आलेला भक्तिविजयांत'तील ३९ व्या अध्यायाचा गद्यात्मक गोषवारा आणि कान्होपात्रेचे अभंग.
३. इंदिरा प्रेस संपादित 'सकल संत गाथे'मधील कान्होपात्रेचे काही अभंग.
४. प्रो.आर.डी.रानडे, एम.ए.संपादित 'अध्यात्म-ग्रंथमाले'चा ग्रंथांक २, संतवचनामृत, या भागास जोडलेल्या विद्वत्ताप्रच्युर प्रस्तावनेत कान्होपात्रेच्या चरित्राची सारांशरूप दिलेली पुढील माहिती.
५. कान्होपात्रा ही मंगळवेढें येथील शामा नावाच्या एका दासीची मुलगी. ती फार सुंदर असल्याने, आपल्या योग्यतेनुरूप ज्याचे रूप असेल त्यास तिने वावरण्याचा निश्चय केला होता. विठ्ठलाखेरीज तिची प्रीति दुसऱ्यावर जाईना. बेदरच्या बादशहाने आपल्या राजगृहात तिला सक्तीने बोलावले असता त्याजकडे जाण्यापेक्षा मृत्यू बरा असे वाटून तिने पंढरपुरास विठ्ठलासमोर देह ठेविला. ही गोष्ट शके १३९० मध्ये घडली असे दिसते.
६. श्रीमत कविवर्य मोरोपंत यांच्या सन्माणिमालेतील कान्होपात्र विषयक पुढील आर्यार्ध-

॥ कान्होपात्रा श्रीमाद्विविठ्ठलरूपी समानता पावे ॥

नाटकाला आधारभूत अशी खरीखुरी ही एवढी एकच ओळ. कान्होपात्रा, शामा, कान्होपात्रेचे अभंग, चोखामेळ्याचे अभंग, हे एवढेच काय ते खरेखुरे घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. चोखामेळा कान्होपात्रेपूर्वी सुमारे दीडशे वर्षे अगोदर होऊन गेला आहे. पण तोही मंगळवेढ्याचाच होता. त्याचीच परंपरा चालविणारा चोखा मी निर्माण केला आहे. चोख वागणारा, तो चोखा, अजूनही वारकरी मार्ग पत्करणाऱ्या अस्पृश्यास 'चोख' म्हणतात, हे मला माहीत आहे. कान्होपात्रा पतित तर चोखामेळा अस्पृश्य, पण दोघेही भूमिकेने जेष्ठ म्हणूनच नाटकातही त्यांची सांगड घालावीशी वाटली. त्याशिवाय नाटकातील सर्व वातावरण माझ्या अल्पमतीप्रमाणे काल्पनिकच तयार केले आहे. आणखी प्रस्तावनेत उल्लेख करण्यासारखी एक गोष्ट म्हटली म्हणजे अभंगांची होय. कान्होपात्रेचे बरेच अभंग विषयाला परिपोषक होतील असेच घेतले आहेत. त्याचप्रमाणे, श्रीज्ञानदेव, श्रीनामदेव व श्रीसंत चोखामेळा यांच्याही अभंगांचा उपयोग यथाप्रमाणे करून घेतला आहे.

संतांच्या प्रासादिक अभंगवाणीचा लाभ अनायासे मिळाल्यामुळे त्या बाबतीत संतांनीच मला निर्भय केले आहे. आता भय राहिले ते माझ्या मिळकतीच्या साध्याभोळ्या गद्य पद्य भागाविषयी! पण बारा वर्षांपूर्वीच्या माझ्या 'माईसाहेब' मधील किंवा गेल्या पाच वर्षांत माझ्या 'महाराष्ट्र-कुटुंबमालेतील माझा साधाभोळा वेडावाकडा वाडमयसंसार ज्या प्रेमळ रसिकांनी थोर मनाने आणि उदार अंतःकरणाने गोड मानून घेतला आहे. आणि याचे कौतुक केले आहे, त्या रसिकांजवळ आतांच भ्यायचे तरी काय कारण आहे? शिवाय 'येथ न्यून ते पुरते' अधिक ते सरते! करोन घ्यावे हें तुमते! विनसीतसे' ही श्रीज्ञानोबारायांची वाणी रामकवीप्रमाणे माझ्या रसिकांसाठी उपयोजण्याचा हक्क मला अगदीच पोंचणार नाही असेही नाही!

हें नाटक ज्यांनी आपल्या प्रेमळ आज्ञेने मजकडून लिहून घेऊन, आणि तन-मन धनाने अत्यंत आनंदाने झटून व आपल्या वैभवशाली रंगभूमीवर आणून मला श्रेष्ठपदाला चढविले, त्या श्री बालगंधर्व यांचे, आणि ज्यांनी, हितकृत्या वडील बंधूंच्या प्रेमळ अधिकाराने अगदी माझ्या हाताला धरून रंगभूमीला योग्य असे नाटक तयार करविले आणि अगदीं निर्लोभपणाने व निरलसपणाने, श्री बालगंधर्वानी मला दिलेलें श्रेष्ठपद कायम यशस्वी व्हावे, म्हणून नाटक शिकविण्यात अविश्रांत श्रम घेतले त्या अभिनयसम्राट श्री गणपतराव बोडस यांचे सर्वोआधी विनयपूर्वक सहस्रशः आभार मानलेच पाहिजेत.

त्यांच्यानंतर, नाटकातील संगीत-भाग सजविण्यासाठी व नाटकातील अभंगांना रागदारीची जोड देण्यासाठी प्रामुख्याने तत्पर राहणारे, कै.भास्करबुवा बखले यांचे पट्टशिष्य, संगीतकलानिधि श्री. मास्तर कृष्णराव यांचा व कै.पं.विष्णुबुवा पलुस्कर यांचे पट्टशिष्य संगीतचूडामणि श्री.विनायकराव पटवर्धन, यांनी आपल्या भूमिकेकरिता दिलेल्या चालींबद्दल त्यांचाही साभार उल्लेख केला पाहिजे. तसेच गद्दनटश्रेष्ठ श्री केशवराव दाते, व मि.विष्णुपंत देशपांडे, मि.वा.श्री.पुरोहित, श्रीशिवरामपंत पानसे, श्री.दादा परचुरे यांचे आणि यांच्याबरोबरच 'गंधर्व मंडळी' चा नटवर्ग यांचे आभार मानल्याशिवाय मनाला बरेंच वाटत नाही. शेवटी ज्या ज्या ग्रंथकारांच्या ग्रंथांनी मला सदर नाट्यलेखनास मार्ग दाखविला, त्या सर्व ग्रंथकारांचे मी कृतज्ञतापूर्वक आभार मानीत आहे. आता ज्यांचे आभार मानावयाचे नाहीत, पण ज्यांच्या चरणी निरंतर सानंद, भक्तिभावाने अश्रूंचा अभिषेक करावयाचा, ते म्हणजे जिचे नाट्यरूपात नामसंकीर्तन केले आहे ती संत कान्होपात्रा, व तिच्या नामसंकीर्तनासाठी आपल्या देवळासह 'गंधर्व मंडळी' च्या रंगभूमीवर अवतीर्ण होणारी जगाची मायमाउली विठाई, आणि माझ्या बोंबड्या बोलांचे कौतुक करणारा ईश्वरस्वरूप रसिकवर्ग! त्यांच्याच विराटस्वरूपाच्या सेवेत सानंद व स्वाभिमान असणारा नम्र-

नारायण विनायक कुलकर्णी

संत कान्होपात्रा अंक पहिला

मंगलचरण

(राग-भूप, ताल-त्रिवट, चाल मौंदरमन)

वंदन पर्दि हे ईशा! तव गुणगानीं दे यशा ॥ ध्रु॥

चिर-सुख-मंगल। नत शिर लाहिल। मेघ कृपेचा वोळवी तूं।

पावनता पतितासि आस ॥१॥

प्रवेश पहिला

(कान्होपात्रेचा वाडा.शामाबाई शेवंती बोलत बोलत प्रवेश करतात.)

शामा: कान्हू देवापुढे जाऊन प्रार्थना करते म्हणाली नाही ग?

शेवंती: होय आईसाहेब! ताईसाहेब मघाशीच देवाजवळ जाऊन बसल्या आहेत. मी आताच त्यांच्याकडून आले. दोन घटका तरी इकडे येऊन मला त्रास देऊ नको, म्हणून त्यांनी मला बजाविलं.

शामा: होऊ दे! तिला ज्यात आनंद त्यातच मला आनंद आहे, समजलीस? माझी एकुलती एक मुलगी किती सद्गुणी, किती शहाणी, किती आज्ञाधारक आहे, तशीच म्हटलं तर तिचं स्वरूप तरी किती सुंदर आहे? शेवंती, आपलं बोलायचं नाही, पण मी तुला सांगते, माझ्या कान्हेच्या स्वरूपावरून त्रिभुवन ओवाळून टाकावं, असं क्षणोक्षणीं मला वाटतं. माझ्या बाळेच्या रूपाला पाहून देवादिक दखील भाळायचे. (राग - देस, ताल-एक्का, चाल-आरियेरी गुजरीया)

बहु धन्या मम कन्या। गमत खचित मजला। दृष्ट पडे हो तिजला॥ध्रु०॥
बाळी कान्हा शोभत ज्योत्स्ना। करि मुदित मना। सुरवर येतिल। शचि पद देतिल। भुलतिल तिजला॥१॥

शेवंती: पण आईसाहेब, ताईसाहेबांनी आपला जो प्रियकर पंसत केला आहे, ते गुलाबचंद सुद्धा-

शामा: हा वेडे! मी त्यांच्याबद्दल कुठे काय म्हणते? त्या तरुणाच्या चरणी कान्हेनं आपलं हृदयपुष्प वाहिलं, त्याला मी संमती देऊन तिच्या सौख्याकरिताच आज हा गांधर्वविवाह निश्चित केला ना. माझ्या कान्हेवर त्याचं प्रेम दिसलं, पण त्यापेक्षा कान्हेचं त्यांच्या ठिकाणी मन गुंतलेलं पाहिलं म्हणूनच मी गुलाबचंदाच्या पदरात कान्हेला घालायला तयार झाले. नाही तर, मी का त्यांचं घर पाहिलं? का त्यांची संपत्ति पाहिली, का आणखी कसला विचार केला? आमच्या कलावंतिणीच्या कुळाला, रीतिरिवाजाला अगदीं अनुचित अशीच नाही का मी वागले? ती कशा करिता? पोटच्या पोरीच्या प्रेमाकरिताच ना? म्हटलं तिच्या सुखापेक्षा करायची काय जगातली संपत्ती? आहे

हे काय कमी आहे?

शेवंती: आईसाहेब, गुलाबचंदशेटजी आहे. (गुलाबचंद येतो)

शामा: (त्याला पाहून हसून) या गुलाबचंद, या असे.

गुलाब: (हसून) मला उशीर तर नाहीना झाला?

शामा: मुळीच नाही. कान्हा अजून देवापुढेच बसली आहे.

गुलाब: (स्वगत) म्हणूनच त्या देवतेऐवजी या आईसाहेबांचं स्वागत स्वीकारावं लागलं. मला वाटलं होतं की आज ती लावण्यलतिका सामोरी येईल!

शामा: कान्ही इथं नाही म्हणून चमत्कारिक का वाटलं? इतकं काही उतावीळ नको व्हायला! इतक्यात कान्हा इथं येईल हो. शेवंती, जा बरं कान्हेची प्रार्थना संपली की नाही ते पाहा जा.

गुलाब: काही नको. सावकाश होऊ द्या. देवपूजेत अडथळा नको.

शामा: बाळ जरा देवभाळी आहे. थोर मनानं असंच तिच्या या गुणाकडे दुर्लक्ष करायचं. देवाचं एकदा तिच्यामनासारखं झालं, म्हणजे ती तुमच्या सेवेत मुळीच कसूर करायची नाही. म्हणून म्हणते तिला सांभाळून घ्यायची.

(राग-गौरी. ताल-त्रिवट, चाल-अखिया मिलावे.)

जरि जाति-हीना, निर्मल कान्हा। प्रभुगुणगानी रमवी मना ॥१॥

नच दोष द्यावा, ना दुखवा। रिझविल बाल साच दयित प्रणयात॥१॥

गुलाब: शामाबाई, हे काय बोलणं? माझ्या हृदयाला मी कसा दुखवीन? मूर्तिमंत प्रीतिदेवतेशी मी कृतघ्न कसा होईन? जिच्या प्रेमयाचनेकरिता कुबेर आपलं भांडार चरणावर ओतील, चक्रवर्ती आपली अधिकारसूत्रं जिच्या चरणी वाहील, विद्वानातला विद्वान जिच्यावरून आपली सर्व विद्या ओवाळून टाकील, ती कान्हा माझी प्रीतिदेवता झाली. तिनं आपण होऊन मला आपल्या हृदयसिंहासनावर बसविलं, त्या माझ्या प्राणेश्वरीला मी स्वप्नात तरी कसा दुखवीन?

शामा: असं आहे म्हणूनच तर तुमच्या या पवित्र संबंधाला मी संमति दिली. शेवंती, जा बरं. इतक्यात कान्हेच्या मैत्रिणी जमू लागतील, निमंत्रण दिलेली थोर थोर मंडळी यायला लागतील. त्यांच्या व्यवस्थेसाठी अगोदर जा बरं? (शेवंती जाते) गुलाबचंद, कान्हा देवघरातून येईपर्यंत आपण पलिकडच्या दिवाणखान्यात विश्रांती घ्यावी.

गुलाब: माझी काही हरकत नाही. (शामाबाई जाते) माझ्या लाडकीला भेटायला मन कसं उतावीळ झालं आहे! कान्होपात्रेला भेटून अर्धा दिवसही लोटला नसेल, पण मला अर्धे युग झाल्यासारखं वाटतं. माझी तपश्चर्या आज फळाला येणार! कान्होपात्रेला पाहिल्यापासून मी माझं घर विसरलो. अर्धांगीला अर्धचंद्र दिला. सर्वस्वावर लाथ मारली आणि कान्होपात्रेच्या पायावर आयुष्य वाहलं, त्याचं सार्थक आज होणार.

अहाहा, केवढं माझं भाग्य! शामा म्हणते त्याप्रमाणं कान्होपात्रा जितकी रूपसंपन्न आहे, तितकीच भोळीभाबडी आहे. त्या भोळेपणानंच तिनं आपलं हृदय मला अर्पण केलं! आणि मी? .. मी कितीतरी गोष्टी तिच्याजवळून लपवून ठेविल्या आहेत. पण आता (पडद्यात गायनाचे सूर ऐकू येतात) माझ्या मनोरंजनासाठी हे पहा मधुर आलप सुरु झाले. (गुलाबचंद जातो. दुसऱ्या बाजूने शामा आणि चोखोबा येतात)

शामा: चोखोबा-

चोखोबा: जोहार आईसाहेब. चोख्याला कशाला हटकलंत आई?

शामा: म्हटलं, आंगण झाडून निघालास काय तसाच? आज तुझा अभंगसुद्धा ऐकायला आला नाही. म्हटलं झालं काय आज तुला?

चोखोबा: आई, काय झालं देव जाणे! देउळींचा देव राउळी दिसला नाही, त्या कारणानं जिभेवरचा अभंग जिभेवरच नाचत राहिला, बाहेर आलाच नाही. आई, तुम्हाला एक विचारू का?

शामा: हो हो, खुशाल विचारा.

चोखोबा: पंढरीच्या माझ्या पांडुरंगाचं सगुण रूप माझ्या डोळ्याआड आज का झालं? माझ्या वेड्यावाकड्या अभंगाचा आज त्या देवाला कंटाळा का बरं आला?

शामा: (आनंदाने) हो, हो, माझी कान्हा का? चोखोबा, कान्हा आज तुझा अभंग ऐकायला कशी येणार? अरे, तिचा आज गांधर्वविवाह आहे म्हणून तुला मुद्दाम बोलावलं. संध्याकाळी ये. येताना तांब्यापितळी आण, गोडधोड आहे, वाढप घेऊन जा, तू तसाच विसरशील, कान्हा माझ्यावर रागवेल, ती तुला फार मानते. तुझ्यावर तिचा लोभच आहे तसा.

चोखोबा: आई, काय सांगितलंत? तुमच्या मुलीचा गांधर्वविवाह आहे? पांडुरंगाची इच्छा! आई, बोलतों त्याचा राग मानू नका. तुमची मुलगी एखाद्याचा क्षुद्र संसार उभारण्याकरिता जन्माला आली नाही. एखाद्याच्या कामवासनेची तृप्ति करण्याकरिता तिचा जन्म खास नाही. ती फार थोर, देवाची लाडकी, देवाची दासी होणारी, असं असता मी आज हे काहीतरी भलतच ऐकतो आहे छे माझ्या कानावर माझा विश्वासच बसत नाही. पण पांडुरंगाची इच्छा असेल, तिचा उद्धारकाळ जवळ आला असेल. आई, तिला नीट संभाळा, कोणत्याही प्रसंगी तिच्यावर कोपू नका. मायेनं तिला जवळ घ्या. तिचा मार्ग तिला चोखाळू द्या. यापेक्षा मला तुम्हाला अधिक काही सांगायचं नाही.

शामा: चोखोबा, हे काय तू बोलतो आहेस? रोजच्यासारखी कान्हा तुझ्या दृष्टीला पडली नाही, म्हणून तुला वाईट वाटतं आहे की काय?

चोखोबा: होय आई! मी साऱ्या मंगळवेढ्याच्या सडका झाडतो, साऱ्या घरांची

आंगणं झाडतो, पण त्या सगळ्यापेक्षा कान्होपात्रेचं आंगण प्रेमानं झाडतो. पुष्कळ वेळ या आंगणातच घालवितो. कान्हेला आवडणारा तिचा अभंग पुन्हा पुन्हा म्हणतो, ती आग्रह करते, माझ्याबरोबर तीही गाते.

शामा: मग, तिचा गांधर्वविवाह झाला म्हणून तिला अभंग म्हणता येणार नाही, असं थोडंच आहे?

चोखोबा: नाही आई, संसारच परमार्थाच्या आड येतो. आज कान्हा संसारापासून अगदी मोकळी आहे, तरी तिला थोडे का लोक त्रास देतात?

(झेंडू प्रवेश करितो)

झेंडू: शामाबाई कुठं आहेत? शामाबाई कोणीकडे आहेत?

शामा: कोण झेंडू? काय आहे रे? बेदरहून सरकारची काही बातमी? बातमी? बरं, सरकारनी मला तुमच्याकडे धाडलं आहे. कान्हाबाईचं नाचगाणं आज वाड्यात करायचं ठरलं आहे. तशी तुम्हाला आगाऊ सूचना देण्याकरिता मला पाठविल आहे. पुन्हा सूचना देण्याकरिता यायला पाहिजे का? केव्हा येऊं?

शामा: अगबाई, ही मोठीच पंचाइत आली! सरकार आले आम्हाला माहितही नाहीत. झेंडू, सरकारना माझी विनंती सांग की कान्हीला आज नाचगाण्याला येता येणार नाही.

झेंडू: वा:! म्हणजे? सरकार हे ऐकून तरी घेतील का? असं कसा सांगत आलास म्हणून माझीच पाठ फोडतील ना!

शामा: झेंडू, दिलगीर आहे मी! आज कान्हेचा शेंसविधि आहे, मग तिला कसं पाठवूं बरं! सरकारना तूं हे सांगितलंस म्हणजे मग ते रागावणार नाहीत, समजलास?

झेंडू: बघा बाई! मी काय, हुकुमाचा ताबेदार! सरकाराचा हुकूम घेऊन तुमच्याकडे आलो. आता तुमचा निरोप सरकाराच्या कानावर घालतो. (स्वगत) तरीच बरं का शेवती इकडे तिकडे चमकताना दिसली नाही. (उघड) बरं शामाबाई, सरकाराना तुमचा निरोप सांगतो. (जातो.)

शामा: चोखोबा, सरकार आमच्यावर रागावतील काय रे?

चोखोबा: (गहिवरून) आई, मी म्हणत होतो, तीच ही उपाधी माझ्या देवाच्या मागची हीच ती उपाधी आई, आम्हाला धडपणी कोणी देवाचं नावसुद्धा घेऊ देत नाही. आई, कान्हेला सांगा-

शामा: चोखोबा, मी कशाला सांगूं? कान्ही आता इतक्यात येईल, तू तिचा आवडता अभंग म्हण. ती आली म्हणजे मग तिला काय सांगायचं ते तूच सांग.

झेंडू: जशी आईची इच्छा-
(अभंग - चाल - लावणीची.)

जोहार माय बाप जोहार। तुमच्या महाराचा मी महार॥ १॥

बहु भुकेला झालो । तुमच्या उष्ट्यासाठी आलों।

चोखा म्हणे पाटी । आणिली तुमच्या उष्ट्यासाठी॥ २ ॥

(अभंग म्हणत असताना शामा आत जाते.)

पांडुरंगा, कान्होपात्रेच्या जीवनातला उलथापालथीचा क्षण तूच निर्माण करतो आहेस आणि त्यातून तिला निभावून नेणारा तूच समर्थ आहेस. पांडुरंगा, तूच तिच्यावर कृपा कर. तिचं कोणतंही साकडं निवारण करण्याला मला आज्ञा कर. एवढीच माझी तुझ्याजवळ प्रार्थना आहे. (अभंग म्हणत जातो. कान्होपात्रा आणि शेवंती प्रवेश करितात.)

कान्हो. चोखोबा गेला? मी त्याला नमस्कार करायला किती घाईनं आले!

अजून त्याच्या आवडत्या अभंगाचे प्रेमळ सूर वातावरणात भरून राहिले आहेत. शेवंती, तूं तरी मला जरा घाई करायची होतीस की नाही? पण तुला मी कशाचा दोष देऊ? माझ्या देवपूजेत अडथळा करू नकोस, म्हणून मीच तुला बजावलं होतं. चोखोबाला नमस्कार करणार होते. त्याचा आशीर्वाद मिळायला पाहिजे होता. चोखोबाच्या आशीर्वादाशिवाय कान्होपात्रेवर देवदेखील प्रसन्न व्हायचा नाही.

(राग-यमन, ताल-त्रिवट, चाल-रीतभात समझाई)

नम्र भाव गुरुपायी मम हा । व्यक्त करित अजि प्रेमें शुभदिनिं॥ध्रु०॥

मज भंवती सुख सारें जमलें। गुरु नमनाविण वायां गेलें ।

मोद न मारतें अन्य उपायें॥ १॥

शेवंता, जा बरं चोखोबाला घेऊन ये. (ती जाते. समोरून गुलाबचंद येतो.)

अगबाई, येणं झालं वाटतं.

गुलाब: का? देवघरातल्या देवानं पोबारा केला वाटतं?

कान्हो: हो, तेव्हाच मी तिथून निघाले.

गुलाब: मग कुठं गेला तो?

कान्हो: हा माझ्यासमोर येऊन उभा राहिला ना?

गुलाब: वा:! देवघरातल्या देवाची पूजा यथासांग झाली का?

कान्हो: तिथल्या, इथल्या व्हायची आहे-

गुलाब: म्हणजे? मी हाय देव?

कान्हो: होय, देवच!

गुलाब: आणि तूं!

कान्हो: मी दासी.

गुलाब: म्हणजे देवदासी! पण देवाची दासी आम्हां मानवांची पुजा कशी करणार?

कान्हो: कां बरं? अशी शंका कां आली? सेवेची आज्ञा तरी करून पाहायची

- होती. आझेचा अनादर झाला असता म्हणजे मग तरी बोलायचं होतं.
- गुलाब: तुम्ही बायका बोलण्यात इतक्या पटाईत असतां, इतकं मोहक बोलतां, की तुमच्या नुसत्या बोलण्यानंच आम्ही गारेगार होतो!
- कान्हो: आपल्यावरचं माझं प्रेम अजून लटकं समजता? खोटेपणाचा भास होतो आपल्याला? मनाच्या इच्छेनं, आईच्या संमतीनं, आपल्या प्रीतीच्या आकर्षणानं मी आपल्या सहवासाचं सुख मिळवायला तयार झाले, ती काय लटक्या प्रीतीच्या पायावर? अजून कसली माझ्या प्रेमाची परीक्षा पाहायची आहे?
- गुलाब: (स्वगत) आतां माझ्याच प्रेमाच्या परीक्षेची वेळ येईल.
- कान्हो: (गुलाबचंदाजवळ जाऊन) अजूनदेखील माझ्या हृदयाचा विश्वास नाही ना? आपल्यावर माझं प्रेम नसतं, आपल्या सहवाससुखाला जर मी राजी नसते, जर देवाची अर्धी पूजा टाकून धांवत आले असते का? देवापुढे बसलें तर देवाऐवजी आपली मूर्ति मला दिसू लागली- खरंच आपल्याला इथं वाट पाहात ठेवून मी देवपूजेत गुंतले म्हणून रागानं का माझ्या प्रेमाबद्दल असा अविश्वास दाखविणं झालं?
- गुलाब: (स्वगत) ही जसजशी मोकळ्या मनानं आपलं अंतःकरण खुलं करते आहे, तसं तसं हिच्या पावित्र्याचं तेज अधिकाधिक लकाकतं आहे!
- कान्हो: माझ्याशी बोलायचं नाही? माझ्या हातून काही चुकलं आहे का? चुकलं असलं तर क्षमा मागते.
- गुलाब: वेडे, क्षमा कसली मागतेस? एखादे वेळी मलाच तुझी क्षमा मागायची पाळी यायची. लाडके, तुझ्यामाझ्या प्रेमाचं जीवन आपण सुखासमाधानाचं करू.
- कान्हो: खरंच गडे, आपल्यांत अंतर नसलं, दोघात तिसरं कोणी आलं नाही, कुणाला आणू दिलं नाही, तर आपल्या सौख्याला पारावार तरी राहील का? मी शपथेनं सांगतें, की माझ्या हृदयात एक ईश्वराला आणि दुसरं आपल्यालाच स्थान असेल! आतां तरी आपलं समाधान होईल का?
- गुलाब: लाडके, मी काही म्हटलं, तर तू रागवशील का?
- कान्हो: भलतंच काही तरी! आज्ञा तरी करून पाहायची होती?
- गुलाब: कान्हे, मी तुझ्या प्रेमाला अगदी अपात्र आहे.
- कान्हो: असं काही तरी बोलू नये गडे! मी आपल्याला देवाच्या ठिकाणी लेखलं आहे. आपल्या-माझ्यांत तिसरं कोणी नाही.
- गुलाब: तुझ्या माझ्यात तू आणि मी-
- कान्हो: मी तरी तेंच म्हणते. यापेक्षा मला जास्त काय पाहिजे? वेश्येच्या कुळात माझा जन्म असला, आमच्या कुळाचा बदलौकिक जरी जगजाहीर असला, तरी मी तशी नाही. माझं मन, माझं प्रेम चंचल नाही हे इकडच्या अनुभवाला आलंच आहे. आपल्या संगतीनं मला

श्रेष्ठपणा येईल! त्या श्रेष्ठपणाला मी पात्र आहे, हे कृतीनं सिद्ध करून देईल, म्हणजे मग तरी आपली हुरहुर नाहीशी होईल ना? नाही गडे, असं खिन्न नाही व्हायचं! आपल्या उभयताच्या आयुष्यातला परम पवित्र मंगल दिवस आज! आजपर्यंत इकडून माझी मनधरणी करायची होत असे, पण आता-

(राग-बिहाग, ताल-त्रिवट, चाल-धीरज धरे मनमें.)

मनधरणी करिं मी प्रियकरा। आजवरी प्रेमें गोड बोललां। वदत रुचिर बोल ही बाला॥ध्रु०॥ प्रियतम होईन शरश गळ्याची। कधिं नच दासीला झिडकारा॥१॥

गुलाब: कान्हे, कान्हे, काय बोलतेस हें? माझ्यासाठी-

कान्हो: होय आपल्यासाठी! आपल्या जीवासाठी, आपल्या प्रेमासाठी कान्हा आपल्यापुढे आपल्या हृदयाच्या पायघड्या घालायला तयार आहे-

गुलाब: कान्हे, लाडके-

कान्हो: कोणती आज्ञा करायची आहे आपल्या कान्हेला?

गुलाब: कोणती आज्ञा करूं?

कान्हो: कोणती वाटेल ती! सतार-बीन-दिलरुबा यातलं काही छेडून आपली करमणूक करू का?

गुलाब: कान्हे, इतका वेळ माझ्या हृदयाच्या तारा छेडून मला अगोदरच वेडं करून सोडलं आहेस! आणखी आता कशाला कष्ट घेतेस?

कान्हो: मग काय? आपली मर्जी लागत असेल तर एखादी 'रागदारी' सुनावू का?

गुलाब: होय म्हणू की नको म्हणू! कान्हे, तुझं साधं मधुरभाषण कसलेल्या गंधर्वाच्या गाण्यालाही फिकं करीत आहे. तुझ्या बोलानंच मी किती मोहून गेलो आहे. त्यात आता तूं संगीत आळवायला लागलीस तर मी त्यातच विरून जाईन!

कान्हो: माझं गाणं ऐकण्याची इच्छा नाही, मग नृत्य तरी करून दाखवू का? गडे, असा काय संकोच मानायचा तो! आपण दोघे एक ना? मग गाण्यानाचण्याची मला आज्ञा-

(पडद्यात-झेंडू- तें काहीं नाही, शामाबाई, मंगळवेढ्याच्या सरकारांची तुम्हाला आणि तुमच्या मुलीला आशा आहे. तुमच्या घरी काहीही समारंभ असो. ती सबब ऐकायला सरकार तयार नाहीत. तुमची मुलगी नाचगाण्याला आलीच पाहिजे, आणि तुम्ही तिला धाडली पाहिजे. हा सरकारांचा तुम्हाला दुसऱ्यांदा हुकूम आहे. यानंतर तिसरा हुकूम तुम्हाला येणार नाही. या हुकुमांची तामिली झाली नाही, तर परिणाम ठीक होणार नाही, हे विसरू नका.

शामा: सरकारांचा असा अरेरावीपणा असेल, तर मी पण सांगतें की कान्हेच्या

कौतुकापेक्षा मला सरकारांची सुद्धा किंमत नाही. जा. तुला काय सांगायचं असेल ते खुशाल सरकारांना सांग जा.)

कान्हो: हे काय?

गुलाब: मंगळवेढ्याच्या पाळेगारांची विलासराव सरकारांची तुला नाचगाण्याची आज्ञा आहे-

कान्हो: पण त्या आज्ञेला आईनं काय उत्तर दिलं ते ऐकलं का?

गुलाब: ते खरं, पण विलासराव मंगळवेढ्याचे स्वामी आहेत-

कान्हो: मंगळवेढ्याचे आहेत, माझे नाहीत!

गुलाब: कान्हे, मंगळवेढ्याच्या स्वामींच्या आज्ञेची तुला पर्वा वाटत नाही, आणि माझ्या आज्ञेची अपेक्षा करितेस?

कान्हो: प्रीति सत्तेच्या सत्तेची पर्वा कधीच करीत नाही. प्रीतीला प्रेमाची आज्ञा मोडावत नाही. उलट त्यानं आपणाला आज्ञा करावी, आणि आपण ती पाळावी, असंच तिला वाटत असतं. मग मी विलासराव सरकारांच्या आज्ञेची पर्वा न करिता, इकडच्या आज्ञेची वाट पाहत राहिलं, तर त्यात बिघडलं कुठं?

गुलाब: तूं मला सरकारांपेक्षाहि श्रेष्ठ समजतेस! वाः! काय दैव आहे माझं ! कान्हे, केवढा गौरव करते आहे माझा हा! या माझ्या गौरवाचा हेवा जगात किती लोक करतील! मंगळवेढ्याचा सत्ताधीशही माझ्या भाग्याचा हेवा केल्याखेरीज राहाणार नाही.

कान्हो.: मग त्याला कोण काय करणार?

गुलाब: कान्हे, किती विचित्र आहेस तूं!

कान्हो: होय ना? मी विचित्र खरी. आपण मला विचित्र म्हणून नावं दिलंत, तर तेच मला प्रिय आहे. पण मी आपली ना? मग मी सांगेन तसं नाही का ऐकायचं?

गुलाब (हसून) काय सांगणार आहेस तूं?

कान्हो: आता असं दूर नाही राहायचं! माझ्याजवळ असं बसायचं! आपण अगदीं एका आसनावर बसूं! एक हात असा माझ्या हातात द्यायचा! हा आपला दुसरा हात किनाई असा माझ्या- इशश असं दूरदूर काय व्हायचं तें?

गुलाब: कान्हे, जिवाचे जिवलग मैत्रिणी, चल, एकमेकांचे हातात हात घेऊन स्वर्गीच्या नंदनवनात स्वैर विहार करूं! अमृताच्या सरोवरांत उतरून यथेच्छ क्रीडाकौतुक करूं! क्षणभर तुझ हिरमोड होईल असा वागलो, त्याची क्षमा कर आणि तुझा हात माझ्या हातात दे! प्रीतीच्या संगमांत एक होऊन-

(पडद्यात-लक्ष्मीचंद: शामा नायकिणीचा वाडा हाच ना? मग जाऊं द्या मला आत. याच वाड्यात माझा कुलांगार कारटा गुलाबचंद

असल्याचं मला पक्क कळलं आहे. त्याला भेटण्याकरिता मला आत गेलंच पाहिजे. सोडा मला आत.)

गुलाब: (घाबरून) अरे रे रे! घात झाला. सर्वस्वी घात झाला!

कान्हो: (घाबरून) काय झालं? असं घाबरायचं काय ते..?

गुलाब: कान्हे, माझे वडील माझा शोध काढीत आले. (पडद्यात सोडा मला, सोडा मला) त्यांचाच हा शब्द!

कान्हो: आपले वडील आले ना? मग त्यात इतकं घाबरायचं कशाला? आपल्या मंगल वेळी ते आले आहेत-

गुलाब: आता कशाचं मंगल? आता सारंच अमंगल झालं!

कान्हो: असं अभद्र काय बोलायचं ते? आपण जोडप्यानं त्यांना नमस्कार करू. कुलवधूला साजेसंच मी वागेन. सासऱ्याला नमस्कार करण्यात मला किती आनंद वाटे! आपण वडिलजनांचे आशीर्वाद मिळवू.

गुलाब: आता कशाचे आशीर्वाद? आता शिव्याशापांचा वर्षाव होणार.

कान्हो.: काय? आपल्या पायी मी तन, मन वाहिलं, म्हणून आपले वडील आपल्यावर शिव्याशापांचा वर्षाव करतील?

गुलाब: आता प्रत्यक्षच आहे तो प्रसंग, मी इथं असल्याचं बाबांना सांगितलं कुणी! आलेच बाबा! (गुलाबचंदांचे वडील लक्ष्मीचंद येतात. गुलाबचंद खाली मान घालून उभा राहतो.)

लक्ष्मी: कुलांगार कारट्या, माझ्या पोटी येऊन कुलाचा नावलौकिक चांगला गाजविलास! घरातून व्यापाराकरिता तुला बाहेर धाडला, तो असा अकलेचा दिवा पाजळलास आं! तुझ्या या बापाची काही ओळखबिळख तरी ठेवलीस का? लाज सोडलीस, अब्रु गमावलीस. कुलबुडव्या निघालास. आणि या गोऱ्यागोमट्या बाजारबसवीच्या दारी-ओसरीला लागलास! घरा-दाराला विसरलास, आईची आठवण ठेविली नाहीस आणि तुझ्या जन्मदात्याच्या हातावर तुरी देऊन, या इथल्या नरकात असे ढंग करित राहिलास?

शामा: (गडबड ऐकून बाहेर येते) कोण आहे? काय गडबड आहे? गुलाबचंद, कोण आहेत ते?

लक्ष्मी: सांग, दिवट्या, मी कोण आहे सांग! आरडाओरडा करून वाडा कां डोक्यावर घेतो आहे, हे लोकांना कळू दे. आता मान खाली का घातलीस?

शामा: गुलाबचंदाचे वडील वाटता आपण?

लक्ष्मी: होय बरं! ज्यानं असलं बदकर्म करून माझ्या नावाला काळिमा आणला, ज्यानं व्यापाराकरिता घरातलं डबोलं आणून ते तुझ्या सारख्या शहाजोग कुंठिणीच्या पदरात ओतलं आणि हा बदचालीचा सौदा केला, त्या या नादानाचा जन्मदाता बरं मी!

शामा: असं का? मग तुम्हाला इतकं शिरा ताणायला काय झालं? तुमच्या मुलानं आमच्या पदरी बरोबरच डबोलं ओतलं असेल, मग?

कान्हो: आई, काय म्हणतेस? यांचा तूं पैसा लुबाडलास?

शामा: बाळ, लुबाडला नाही. यांच्या राजीखुषीनं घेतला. तुझ्यासारखी सोन्याची पुतळी मी त्यांच्या स्वाधीन तशीच का करीन? म्हणून म्हणतें, यात त्यांना संतापायचं कारण काय?

कान्हो: आई, पैसा घेऊन तूं मला यांना विकलीस?

शामा: वेडी कुठली! अगं, तुला गुलाबचंद आवडले ना?

कान्हो: आई, आई, तूं हे काय बोलते आहेस? आई, माझ्या प्रेमाचा बाजार की गं केलास!

शामा: उगी बाळ! मी तुझ्या सुखासाठीच ना केलं हें? मी तुमच्या प्रेमाच्या आड कधी आलें होते का?

कान्हो: आई, माणुसकीला मरण कसं ग आणलंस? आई यांचा पैसा तूं खराच घेतलास का?

लक्ष्मी: पैसा घेतलास का? वा: जसं काही हिच्या गावींच नाही. असल्या नादान तरुणांना लुबाडल्याशिवाय का या कवटाळणीनं हे इमले उभे केले आहेत? कारट्या, असाच्याअसा या नरकातून पाय बाहेर काढ! हा तमाशा दाखवून तुझ्याबरोबर पापाचा चिखल तुडवायला लावून आणखी माझी का मानखंडना करितो आहेस? असा जागच्या जागी खांबासारखा रोवलास का? बाहेरून गोऱ्या आणि आतून काळ्या अशा या डाकिणीचा मोह तुला सुटत नाही? अरे, काही जनाची नाही तरी मनाची लाज ठेव! सज्जनांचे संसार बुडविणाऱ्या या कुलटा हिचा नाद तुला गुंतवून पाडतो? हिच्या डोळ्यातल्या पुरात तूं वाहून निघालास आणि तुझी लग्नाची बायको घरी तुझ्यासाठी घाय मोकलीत आहे, तिच्या करुण किंकाळ्या तुझ्या कानाला ऐकूं येत नाहीत? तुझ्या पाषाण हृदयाला पाझर फोडीत नाहीत? कपाळकरंट्या, देवाब्राह्मणासमक्ष जिचा हात तूं आपल्या हातात घेतलास, ती दिसायला काळी असेल, पण अंतःकरणाची किती घुघट आहे, हे तुला दिसलं नाही? ही कवटाळीण बाहेरून गोरीगोमटी असली तरी याच अंतःकरण किती काळकुट्ट असतं हे तुला समजलं नाही? अरे शुंभा, म्हणू तरी काय तुला? अरे, या मायविनीचे खोटे अश्रु पुसण्यापेक्षा घरी तुझी ग्रहलक्ष्मी अश्रु ढाळीत बसली आहे तिचे अश्रु पुसून पुरुषार्थ कर!

कान्हो: काय ऐकलं मी हें? हे विवाहित आहेत? यांची गृहदेवता यांच्या वाटेकडे डोळे लावून बसली आहे? त्या सतीच्या संसाराचा सत्यानाश करणारी केवढी मी चांडाळीण आहे! महाराज, आपले चिरंजीव विवाहित आहेत हे मला माहीत नव्हतं हो-

लक्ष्मी: हो! आपल्याकडे येणारा पुरुष विवाहित असतो, हे वारांगनांना कधीच माहीत नसतं!

कान्हो.: महाराज, आतां इतकं वर्मी बोलून छेडू नका. बोलून चालून वारांगना आम्ही! दुसऱ्याला आपल्या जाळ्यात अडकवणं हा वेश्यांचा सहजधर्म असतो. आपण मला क्षमा करा. आपल्या चिरंजीवांना आपण खुशाल घेऊन चला. गुलाबचंद, आपण थोर कुळांतले आहात. अगोदर घरी जा आणि आपल्या गृहलक्ष्मीच्या डोळ्यातली आसवं पुसून तिच्या हक्काचं प्रेम आपण माझ्या स्वाधीन करीत होता. ते तिचं तिला परत करा. कां, आतां का उभे? आता इथून जितक्या लवकर जाल, तितकं चांगलं नाही का?

लक्ष्मी: ऐक पोरा, त्या वारांगनेचं तरी काही शहाणपण शीक.

कान्हो: कां बरं आतां असा अंत पाहायचा? हो समजले. आपलं प्रेमाचं घन मी परत केलं, पण आपण आईला दिलेलं धन परत मिळावं अशी आपली इच्छा आहे ना!

शामा: (स्वगत) हें काय पोरगी भलतंच बरळायला लागली, आता त्याचं धन त्यांना परत द्यायला ही सांगणार की काय?

लक्ष्मी: (स्वगत) अरे, ही नायकिणीची पोरं असून, विलक्षण दिसते. घेतलेलं धन परत देण्याची इच्छा करते!

कान्हो: आई, मला तुला सांगण्याचा अधिकार नाही, पण सांगते गुलाबचंदांचं धन तूं परत देशील का?

शामा: कान्हू, केवढ तुझं थोर मन हें! तुझ्यापेक्षा मला लोकांच धन का अधिक आहे?

कान्हो: मग देतेस ना परत?

शामा: पण बाळ, ते आता शिल्लक कुठं आहे! इतके दिवस आपण खर्च तरी कुठला केला?

लक्ष्मी: मूर्खा, वारांगनेच्या पदरात गेलेला पैसा कधी कोणाला परत मिळाला आहे काय? मागणारा एक मूर्ख आणि परत देणारा सात मूर्ख! आता इथं अधिक उभा राहशील तर उभं राहण्याबद्दल क्षणाक्षणाच भाडं या तुझ्याकडून वसूल करून घेतील. तुला त्यांनी यावेळी मोकळं सोडलं हेच भाग्य समज. एकवेळ मृत्यूच्या तावडीत गेलेलं माणूस परत. आणता येतील, पण वारांगनेच्या तावडीत गेलेला मनुष्य सहीसलामत सुटणं फार दुरापास्त असतं. चल असा बाहेर. (त्याला ओढीत घेऊन जातो.)

शामा: आता काय करावं! अस काही वेडंवाकडं होईल म्हणून कुणाला स्वप्न का पडलं होतं? सगळ्या समरंभाचा विरस झाला. सगळे केलेलं वाया गेलं. असे मेले येतात आणि सतावून जातात. यांना आम्ही

बोलावायला का गेलों होतो? चारचौघात तोंड दाखवायची सोय राहिली नाही. बाळे, आता असं शन्य दृष्टीनं पाहून काय होणार? जाऊ दे गेला तर! तुझ्या प्रेमाला तो पात्रच नव्हता असं समज! त्याच्यापेक्षा सवाई गुलाबचंद येईल आणि तुला सुखी करील. काळजी करू नकोस. नशिबात असेल तसं होणार, त्याला कोण काय करणार? चल, जरा मैत्रिणीत मिसळलीस म्हणजे बरं वाटेल-

कान्हो: आई कृपा कर, मला एकटीलाच काही वेळ निवात बसून मन हलकं करू दे.

शामा: बरं तुझ्या मनासारखं होऊ दे. (कान्होपात्रेशिवाय सर्व जातात.)

कान्हो: देवा, काय ही माझी फटफजिती! आज माझ्या आयुष्यातल्या सगळ्या सुखांचा शेवट झाला, का सगळ्या दुःखांचा अंत झाला? आजपासून मी सुखी झालें का दुःखी? इतका वेळ माझ्याभोवती जग फिरत होतं. छण आता मी जगाभोवती फिरू लागले आहे. छे, मी कुणावर रागावूं? कुणाला दोष देऊ? कुणाला बोल लावू? गुलाबचंद आपल्या गृहदेवतेकडे गेले, त्यांच्यावर मला रागावण्याचा काय अधिकार? त्यांच्या वडिलांनी माझ्या हीन जातीचा कडक शब्दांनी उद्धार केला, त्यांनी ते बरोबरच केलं. आईनं माझ्या प्रेमाची विक्री केली, पण आईवर मुलीनं रागवायचं कसं? झालं ते सारं जर योग्यच झालं आहे, तर मग मी अशी व्याकुळ का झाले आहे? देवा, तुझ्याकडे दुर्लक्ष करून मी देहासक्ति धरिली, म्हणून का मला हे शासन केलंस? देवा, (पडद्यात-चोखोबा-

धाव घालीं विटू आतां चालू नको मंद।

बडवे मज मारिती ऐसा कांही तरि अपराध॥१॥

जोडुनिया कर चोखा विनवितो देवा।

बोलिला उत्तरी परि राग नसावा॥२॥

आहाहाहा! ही चोखोबाची अभंगवाणी! 'धांव घाली विटू आता चालू नको मंद' म्हणून आपल्यावरच्या सांकडयासाठी चोखोबा देवाजवळ विनवणी करिताहेत. कान्हे, चोखोबानांच शरण जा. तेच तुझ्या या दारुण विटंबनेच्या वेदना शमवून तुला तुझ्या शाश्वत कल्याणाचा मार्ग दाखवितील-

तव कान्हे, सुख आज । शरण जाई गुरुपदिं करिं काज॥ ध्रु॥

ना तरि काया। जाईल वाया। उमजुनि घे मनिं शांति सुखाचा साज॥१॥

अंक दुसरा प्रवेश पहिला

पाळेगारांचावाडा, शीलवती प्रवेश करिते.

शील: बेदरहून काल येणं झालं, पण अजून कांही भेट घ्यायची बुद्धि झाली नाही माझया अंगाचा कसा तिळपापड झाला आहे. नुसया मोठेपणाला घेऊन करायचं काय? बेदरच्या दरबारात मोठी प्रतिष्ठा आहे, असेल ! मंगळवेढयाच्यापाळेगाराची सत्ताहातात आहे, असेल-पुष्कळ असेल ! पण त्याचा मला काय उपयोग ! बेदरचा बादशहा आपल्या राण्यांना गोषात गुंडाळून ठेवितो, तशी मला आपली या वाडयात गाडली आहे. शोभेचा हत्ती दारात झुलतो आहे. मोठं तितकं सगळं खोटं. देवळांत जर देव राहायचा नाही तर नुसत्या देवळाला घेऊन करायचं आहे काय? मी पाळेगारीण झाले, त्यावेळी मला केवढा अभिमान वाटला होता ! स्वर्गीची सत्ता हाती आल्यासारखे मला वाटत होतं. छे, अनुभवानं ते सारं लटकं ठरलं. अशा वैभवात न पडता एखाद्या दारिद्र्याची दासी झाले असते आणि पतीचं सौख्य मनासारखं मिळालं असतं, तर मी अधिक सुखी झालें असते. छ, सारं दैवानं घ्याव लागतं. माझा देव इतकं कुठं थोर आहे, की बेदरहून येताच स्वारीनं माझ्याकडे यावं?

(फुलवती प्रवेश करते)

फुल.- बाईसाहेब, सरकारांची स्वारी इकडेच यायला निघाली आहे.

शील: नशीबच म्हणायचं माझं!

फुल.- काय चमत्कार तरी! बाईसाहेब, सरकारस्वारी येणार म्हणून कळले तरी तुम्ही आपल्या खिन्नच! तुम्हाला अशा खिन्न पाहून सरकारांना काय वाटेल बरं?

शील: पण मला काय वाटतंय, याची कदर स्वारीनं कालपासून केली आहे काय? आता तरी येणं होतंय म्हणून बरं! नाहीतर त्या न्यायकिणीच्या गाण्यानाचाचण्यातच स्वारी सारा दंग असायची! फुलवंती, तूच सांगितलंस नाही गं, आज वाड्यात नायकिणीचं नाचगाणं आहे म्हणून! फुलवंती, कोण ग गाण्याला येणार आहे?

फुल.- झेडू म्हणत होता, शामानायकिणीची मुलगी कान्होपात्रा आहे ना? ती येणार आहे. बाईसाहेब, कान्होपात्रा म्हणे नाचायला आणि गायला फार चांगली शिकली आहे. साऱ्या मंगळवेढ्यात तिची कीर्ति चांगली पसरली आहे. आणि चंद्राला म्हणते की, मावळूं नकोस, असं बाईसाहेब तिचं रूप आहे.

- शीलः आमच्या संसारसुखावर निखारे ठेवणाऱ्या या नायकिणींना देव जन्माला तरी का घालतो कोण जाणे?
- फुल.- बाईसाहेब, सगळ्या नायकिणींसारखी कान्होपात्रा नाही म्हणे.
- शीलः म्हणजे काय?
- फुल.- म्हणतात की, तिला नायकिणपणाच नाही. तिचं लक्ष देवाभजनाकडे आहे.
- शीलः बुडत्याला काडीचा आधार। कान्होपात्रा तशातली नाही, तिचं लक्ष देवाभजनाकडे आहे, हे ऐकून तितकंच बरं वाटलं. फुलवंती, पण कान्होपात्रा नायकीण पुष्कळ चांगली असली, तरी ती माझ्या सुखात विष कालविणार नाही म्हणून कशावरून?
- फुल.- तसल्या वेडयावाकडया कल्पना मुळीच बाईसाहेबांनी मनात आणू नयेत. कान्होपात्रा जशी रूपानं लखात आहे. तशीच ती मनानंही आहे. ती सरकारांना भुलविण्याचं पाप कधीच करणार नाही.
- शीलः बरं बोललीस बाई। हे ऐकून माझ्या जिवात जीव आला.
(आग-भूप. ताल-त्रिवट, चाल-समज कन्हाई बलहारी.)
गणिका मनाचा नव नाद। ऐकोनियां हो मोद॥१॥
सतिच्या सुखा। दच दे नखा। देवास मानी। नवल हें मना॥२॥
पतिता जरी। सुखवा तरी। देवा दयाळा। करिता याचना॥३॥
- फुल.- मला तर पक्कं वाटतं की, कान्होपात्रा सरकारांना नादी लावणार नाही.
- शीलः तुझ्या तोंडात साखर पडू दे. अगं, पण त्या बिचारीनं काही मनात आणलं नाही, तरी पुरुषांच्या मनाचा भरंवसा कुणी द्यायचा? नाही ग बाई, हे पुरुष काय काय करतील आणि काय नाही, हे देवालादेखील कळायचं नाही अगदी अस्सं होणार। आज कान्होपात्रा वाडयात येणार, ती परतच नाही जाणार। वाडयात येईल ती आपल्या पायानं, पण तिला बाहेर पडायचं आहे इकडच्या पायानं ना?
- फुल.- बाईसाहेब, सरकार आले-
- शीलः येऊ दे. काय करू? ढूसून कोपऱ्यात तोंड खुपसून बसूं कीं स्वारीला मुळी भेटूंच नको? का पुष्पहार कंठांत घालण्याकरिता हसतमुखानं पुढे होऊन स्वारीचं स्वागत करूं? कशी वागलें म्हणजे माझ्या अंतःकरणातली आग स्वारीला कळेल? (विलास प्रवेश करतो.)
- फुल.- कसूर माफ, सरकार, बाईसाहेब इथंच आहेत-
- विलासः बरं, तूं असं कर, बाहेर आनंदराव आला म्हणजे वर्दी दे. जा. (फुलवती जाते.) आम्ही येणार असल्याची वर्दी नसली, तरी प्रत्यक्ष आल्याची दादसुद्धा नाही? हे काय? इथं अमावास्येचा काळोख कसा आहे? मंगळवेढ्यात, विलासाच्या वाड्यात, प्रत्यक्ष राणीसरकारांच्या

साम्राज्यात आमचं असं स्वागत व्हावं? चमत्कार आहे। (शीलवती विलासकडे पाहते) ओ हो हो! दोन तारे एकदम चमकले! आणि तेवढ्यातच त्यांच्या प्रकाशात आम्ही कुठं आलों आहोत हे उमगलो. पण पुन्हा काळोख आहे तसाच आहे!

शील: काय तरी चमत्कार! इतक्या दिव्यांचा असा लखलखाट असून-

विलास: हे पहा, आता दिवे लागून चोहोकडे लखलखाट झाला.

(आग: मुलतानी, ताल: त्रिवट, चाल: हेसी कवन लगन लगाई.)

जाई पळोनी तिमिर इथोनी। पाहतां राणी॥ध्रु॥

तव जादुगारी। ही रमवी भारी।

अलौकिक कला बघुनी वानी॥१॥

सौंदर्यानंच पाठ वळविल्यावर चोहोकडे काळोख पसरले नाही तर काय होईल? जिथं सौंदर्याचा प्रकाश नाही, तिथं हे निस्तेज दिवे आपला प्रकाश काय पाजळणार?

शील: काय पण मिश्रस बोलायचं होतंय। पण सारं लटकं. सारं खोटं!

विलास: आमच्या राणीसाहेब रागावल्या आहेत का?

शील: पिंजऱ्यातल्या प्राण्याच्या रागाची किंमत काय?

विलास: मंगळवेढ्याच्या पाळेगाराची पत्नी रुसली आहे काय?

शील: ती पुष्कळ रुसेल, पण तिचा रुसवा चालू दिला पाहिजे ना?

विलास: अजून आमच्या राणीसरकारांचं मन मोकळं होत नाही, दिल खुलत नाही, नूर बदलत नाही, आणि कारणं काही कळत नाही राणीसाहेबांची प्रकृति नीट नाही काय?

शील: ती का? प्रकृति ही अशी धट्टीकट्टी आहे. चांगली चार वेळा खाते पिते. माझ्या प्रकृतिला काय धाड होणार आहे?

विलास: मग काय, काही ऐषआरामात उणेपणा आहे?

शील: नुसता ऐषआराम तर माझ्या पांचवीलाच पुजला आहे. पाळेगारांच्या या चार-चौकी चिरेबंदी वाड्यात वैभवाची स्वामिनी म्हणून मिरविते आहे आणि आंगाखांद्यावर माणिकमोत्याचे अलंकार घालून दिवसच्या दिवस इकडून तिकडे खुशाल वावरते आहे, त्या माझ्या ऐषआरामात उणेपणा कुठून असणार?

विलास: होय ना? खरं ना हे? मग राणीसरकार प्रसन्न का असू नयेत?

शील: पण असले ऐषआराम म्हणजे मी शवावर चढविलेला शृंगार समजते?

विलास: म्हणजे काय? याचा अर्थ काय?

शील: ज्यांच्याकरिता एवढे साजसृंगार करायचे, ज्यांच्याकरिता या ऐषआरामात सौख्य मानायचं, ते हृदयातील राम दिवसच्या दिवस बेदरच्या दरबारी खुशाल हौसामौजा करितात. मंगळवेढ्याला येऊन दोन दिवस झाले, तरी नुसत्या दर्शनाची पंचाईत असते, अशा स्थितीत

रामाच्या सहवासाशिवाय इतर केवढे साजसुंगार करायचे आणि ऐषआराम भोगायचे, म्हणजे शृंगारलेल्या शवासारखंच जिणं नाही काय?

विलासः असं! असं! आतां बोलण्याचा रोख आमच्या लक्षात आला. आम्ही बेदरच्या दरबारात दिवसच्या दिवस राहातो, काल आम्ही इथं आल्यापासून आपल्याकडे आलो नाही, हेच काय ते राणीसरकारांच्या दृष्टीनं आमचे प्रमाद आहेत म्हणायचे?

शीलः हे आणखी वर विचारून दुसऱ्याचं तोंड बंद करायचं।

विलासः पण आमचे हे प्रमाद नाहीतच. राणीसाहेब जरा निराळ्या रीतीनं विचार करतील तर त्यांनाही, आम्ही वागलो यात दूषणास्पद काही नाही असाव असं वाटेल. राणीसाहेब,-

रागः पटदीप, तालः त्रिवट, चालः करीमा कर्माकरे

पति तो का नावडे। जो मान्यशा मिळवी यशास॥ध्रु॥

कीर्ति जाया। प्रीती वाही। त्या कोपें का परिहास?॥१॥

शीलः पण कालपासून दर्शन घ्यायचं झालं नाही. त्यासाठी नाहीं का माणसाला हे वाटणार?

विलासः काल मंगळवेढ्यांत पाय ठेवल्यापासून, नागरिकांनी आमच्या स्वागताची शिकस्त चालविली आहे ठिकठिकाणी पानसुपाऱ्या, तर घरोघरी फलपुष्पहार, ज्या त्या जागी जंगी मेजवानी थाट आमच्याकरिता चाललेले, हे ऐकून आमच्या राणीसाहेबांना काय विषाद वाटतो? नागरिकांनी आमचं असं थाटमाटाचं स्वागत करायला नको होतं, असं आपलं म्हणणं आहे का? लोकांच्या इच्छेला लाथाडून प्रथम आपल्याकडे आलों नाही, हाच जर आमचा अपराध मानायचा असेल तर मात्र त्यापुढं आमचा इलाज नाही.

शीलः माझ्याकडे न येण्यात स्वागताचं हे एवढं एक निमित्त असेल, तर माझं काही म्हणणं नाही कसलं!

विलासः आम्ही बाहेर सत्ता आणि कीर्ति मिळवू नये, अशी का आपली इच्छा आहे?

शीलः अशी तरी वेडी इच्छा मी धरीन कशी? मला आपलं वाटलं की प्रथम माझ्याकडे यायला हवं होतं. पण शेवटी आठवण झाली माझी?

विलासः चवीनं जेवणारा ब्राह्मण गोड घास जेवणाच्या शेवटी राखून ठेवतो, त्याप्रमाणं आपल्या स्वागताचा गोड घास आम्ही मुद्दाम शेवटी राखून ठेविला होता. सर्व नागरिकांनी कितीही जरी स्वागत केलं, तरी त्या स्वागतापेक्षा आम्ही या सौंदर्याच्या स्वागताला श्रेष्ठ समजतो. आता तरी झाली का समजूत? गेला का राणीसाहेबांचा राग? नाही तर आणखी काही बायकी कुत्सितपणाच्या शंका असल्या तर निघून

जाऊ द्या!

शीलः पुरे! पुरे म्हणते ना? मला काय माहीत की, बेदरच्या दरबारी इतके दिवस राहिल्यानंतर, मला विसरणं झालं नाही म्हणून? मला तसं वाटलं म्हणून मी तसं वागायला गेलं! आतां असं बोलाचं नाही गडे!

विलासः राणीसाहेबांची शंका फिटली! गैरसमज दूर झाला! आता आम्ही कृतार्थ झालो.

(रागः कामोद, तालः एकताल, चालः सावन की सांजमोपे)

हांस अशी गोड गोड लावि प्रेम-वेड झणी॥ध्रु॥

नभिं या शशि झुलतो। मधु हसोनि करीं मौज भारी।

उदधि वीचि ये उलोनि। घडत तेविं यहि क्षणी॥१॥

(पडद्यात, आनंदरावः फुलवंती, सरकारांना काही महत्त्वाच्या कामाकरिता मला भेटायचं आहे! तेव्हा माझी वर्दी आता पोहोचीव.)
अरे, हा आनंदराव आला. राणीसाहेब, काही महत्त्वाचं काम आहे, आम्हाला गेलं पाहिजे. इच्छा असूनही आम्हाला थांबता येत नाही. क्षमा करा.

शीलः कां, गेलंच पाहिजे अगदी?

विलासः महत्त्वाच्या कामाखेरीज केव्हाहि येथून गेलो नसतो, याबद्दल अजूनही खात्री होत नाही? पुन्हा जेव्हा येऊ, तेव्हा आजच्यासारखं थंड स्वागत होऊ नये एवढीच विनंति आहे. (जातो)

शीलः कशाला मला आनंदराव मध्येच महत्त्वाचं काम घेऊन आला? जसं घाईनं यायचं झालं, तसंच घाईन जायचं झालं. मला मेलं धड रागावतांही आलं नाही, की बोलायचंही सुचलं नाही. पण बोलायला सवड दिली कुठं? तिकडून बोलायचं होत होतं आणि मी ऐकत होते त्या कान्होपात्रेच्या नाचगाण्याबद्दल विचारून खूप छेडणार होते; पण मेलं ते अगदी विसरूनच गेले. किती बोलायचं झालं पण? किती किती माझ्या सौंदर्याची तारीफ करायची झाली ती? एकूण माझ्या सौंदर्याची छाप स्वारीच्या मनावर आहे तर! आहे म्हणजे, आहेच आहे!-

(रागः झिंजोटी, तालः त्रिवट, चालः नहि किसीके.)

छति रमवी सुंदर कांता। जिंकीं पतिमन सहज असें मी ॥ध्रु॥

तनु मम गोमटि घाली मोहा ।

सुख नव मिळवुनि देई मधुसैं आता नाथा नमवुनि पुरविन कोड॥१॥

प्रवेश दुसरा

(कान्होपात्रेच्या वाड्ययापुढील आंगण, चोखामेळा आंगण झाडीत असतां एकटाच भंग गुणगुणत आहे.)

चोखोबा -

(अभंग: राग - मांड. ताल: कवाली)

देह जावो अथवा राहो। पांडुरंगी दृढ भावो॥१॥

चरण न सोडी सर्वथा। तुझी आण पंढरिनाथा ॥२॥

वदनी तुझें मंगल नाम। हृदयी अखंडित प्रेम॥३॥

नामा म्हणे केशवराजा। केला नेम चालवि माझा॥४॥

नामदेवांनी नेम केला आणि त्यांचा तसाच चालला पंढरीनाथाच्या नामाचा महिमाच असा आहे. ज्याच्या तोंडाला हे देवाचं नाव लागेल, तो धन्य प्राणी! देवा, चोख्याचा वेडावांकडा अभंग ऐकून देखील तुम्ही आनंदानं डोलू लागतां. माझ्यावर प्रेमाची पांखर घालता. देवा, तुमच्या पायाजवळ चोख्याचा अस्पृश्यपणा उरला नाही. चोख्याला त्रिभुवनात मावत नाही असा आनंद होतो आहे. देवा, माझा जसा तुम्ही उद्धार केलात, तसा आता कुणाचा उद्धार करणार आहात? (कान्होपात्रा प्रवेश करते) कोण कान्हू?

कान्हो.: चोखोबा-

चोखोबा: काय माझे आई? आणि तूं अशी खिन्न कां बर?

कान्हो.: चोखोबा, काय सांगू मी तुम्हाला? अंतरीचा भाव तुमच्याजवळ कसा उघडा करून दाखवू?

चोखोबा: बाळ तूं दुःखी आहेस? तुला कसलं दुःख झालं आहे, हे मला सांगणार नाहीस का?

कान्हो.: चोखोबा, अगदीं लाज सोडून सांगते, माझ्या प्रेमाला मरण आलं, त्या प्रेमाच्या मृत्यूच्या वेदना मला सहन होत नाहीत हो! चोखोबा, मी ज्यांच्यावर प्रेम करित होते, ज्यांच्याशी सुखाचा संसार करण्याची माझी मनापासून इच्छा होती, ते गुलाबचंद अगोदरच संसारी होते आणि ते निघूनही गेले.

चोखोबा: हँSSS! पांडुरंगाची मर्जी!

कान्हो.: पण आता मी काय करू? माझं मन शांत होईल असा तुम्ही तरी काही मला उपाय सांगा.

चोखोबा: मी उपाय सांगू? सांगेन बरं बाळ, अवश्य सांगेन. पण, तुझी आई काय सांगते?

कान्हो.: आई काय सांगणार? गुलाबचंद गेले तर आपल्या मंगळवेढ्याचे विलासराव सरकार तुला वरतील - असं ती म्हणते, मला विलासराव

नको असतील, तर मी बेदरच्या दरबारी जावं, म्हणजे बादशहा माझ्या स्वरूपाचं चीज करील असं तिला वाटतं.

चोखोबा: पण बाळ, तुला काय वाटतं?

कान्हो: मला काय वाटतं? माझ्या प्रेमाला मरण आलं ते आलंच! आता कोणाच्या सहवासात त्या प्रेमाला संजीवन प्राप्त होणार?

चोखोबा: नाहीच व्हायची! आणि आता त्याची तू आशाही करू नकोस! हे जग खोट्याचा बाजार आहे! लटकी माया आहे! निव्वळ भास आहे! या जगात खरं प्रेम औषधालासुद्धा मिळायचं नाही. खऱ्या प्रेमाची ओळख करून घ्यायची असेल तर परमेश्वराच्या पायाचा आसरा घेतला पाहिजे! तू ज्याला प्रेम समजत होतीस, तो नुसता प्रेमाचा भास होता. त्यानं तुला फसवलं यात नवल नाही. आणि खरं म्हणशील तर जगाच्या मायाभुलीत भुलण्याकरिता तुझा जन्म खास नाही. तुझ्या तारुण्यावर, तुझ्या सौंदर्यावर आज कुणीही लुब्ध होईल; पण उद्या तें सरताच तुझा कस्पटाप्रमाणं किंमत होईल. बाळ तुझ्याकरिता या जगात कोणीही नाही बरं. तूच जगाकरिता आहेस. हे ओळखून वागलीस तरच तू सुखी होशील.

कान्हो: मग त्याकरिता मी काय करूं? तुम्ही सांगा मी काय करूं? कशी वागूं?

चोखोबा: कान्हा, तुझ्या दुःखावर औषध म्हणजे आता एक देव! पंढरीचा पांडुरंग बरं! तुझ्या प्रेमाची निराशा झाली आहे हे खरं; पण ते जर तुला विसरायचं असेल, दिव्यसुखाचा लाभ जर तुला मिळवायचा असेल तर देवाचा ध्यास घे, त्याला शरण जा. पांडुरंगाच्या अभंगात तल्लीन हो.

(राग: बिहाग, ताल: त्रिवट, चाल जयरामचंद्र कमलाविहार)

भज पांडुरंग पदिं विराम। घे तुज प्राप्त होउं तें पुण्यधाम॥ध्रु॥

हरिभक्ति परिमला घे सुरेख। उद्धार खास तुज देत भाक॥१॥

कान्हा, तुझी जात लोक नरकाप्रमाणं मानतात. पण त्या जातीचा उद्धार करण्याचं मात्र बाजूलाच सारतात. उलट त्याच नरकात बुड्या मारायला थोर लोक तयार होतात. तेव्हा, आता ज्याचा त्यानंच उद्धार करायला पाहिजे. बाळ, तू देवाच्या पायी लागतांच पांडुरंग तुझा उद्धार करील !

कान्हो: पण चोखोबा, देवाची भक्ति मी काय करूं? मला काय येणार?

चोखोबा: हे काय बोलणं बाळ? तू देवाचे गुणानुवाद गा. पंढरीच्या पांडुरंगाला शरण जा. तुझ्या मधुर कंठातून अभंगवाणी स्त्रवूं लागली म्हणजे तू जगाला वेड लावशील.-

कान्हो: होय, पण चोखोबा, मला जगाला वेड लावून करायचं आहे काय?
जगाला वेड लावणं वाईट म्हणतात ना?

चोखोबा: भगवंताला भारशील-अजरामर होशील-

कान्हो: पण चोखोबा-

चोखोबा: तूं काय विचारणार आहेस हे मी समजलो; पण तूं कल्पना करतेस तसा भेदभाव भगवंताजवळ नाही. देवादारी लहानथोर सारखेच, उच्चनीच एकच, देवाला ज्ञानीअज्ञानी सारखेच प्रिय असतात.

कान्हो: खरंच म्हणतां, मी देवाची आवडती होईन?

चोखोबा: बाळ कान्हा, तूं आजही देवाची आवडती आहेस! तुला देवाचं नाव घेताना आनंद होतो ना? मग पंढरीच्या विठोबाला देखील तुझ्याबद्दल आनंद वाटतो.

कान्हो: चोखोबा, तुमच्यासारखं मला देवाचं नावं नाही घेता येत. मनाला देवाचं नाव घ्यावसं वाटलं तरी ते जिभेला नकोसं वाटतं. तिला भीतीच वाटते. नावाचं असं का होतं? तें घेऊ नये असं का वाटतं?

चोखोबा: होतं, तसंही होतं. थोरामोठ्यांनाही तो अनुभव येतो, ज्ञानीपंडितांनाही भगवंतांच्या नामाचा उच्चार करूं नयेसं वाटतं !

कान्हो: चोखोबा, जिथं थोरामोठ्यांचे, ज्ञानीपंडितांचे असे तीनतेरा होतात, तिथं माझ्यासारख्या अजाण मुलीचं कसं व्हायचं?

चोखोबा: बाळ, जे थोरामोठ्यांना साधत नाही, ज्ञान्यांना आकलन करिता येत नाही, पंडितांच्या पांडित्याबाहेर जे असतं, ते तुझ्यासारख्या अजाण मुलीला अल्पायासानं आपलंसं करिता येतं. भिऊ नकोस, काळजी करू नकोस. भगवंताच्या नावातली गोडी ज्यांना कळत नाही तेच दुर्देवी जीव त्यांपासून दूरदूर राहतात. गुळाची गोडी लागलेल्या डांगळ्याला जरी तोंडून काढला, तरी तो जसा गुळापासून सुटत नाही, तसं मग भगवंताच्या नामासंबंधानं होतं.

कान्हो: किती किती छान बोलतां, किती चांगलं बोलतां! तुमचं बोलणं म्हणजे अमृताचा वर्षाव होतोयसा वाटतो. तुम्ही आलांत, हरीचे गुण गाऊ लागलात, पंढरीचा महिमा वर्णं घालू लागलात, म्हणजे जग विसरायला होतं. आणखी मति त्यांतच गुंगून राहते.

चोखोबा: परम भाग्याचं लक्षण याशिवाय दुसरं कोणतं असणार?

कान्हो: चोखोबा, यावेळी देखील मला असंच झालंय ! कसला तरी निराळा, बोलून दाखविता येणार नाही, असा आनंद मला झाला आहे. नामसंकीर्तनाला जीभ कशी उतावीळ झाली आहे; चोखोबा, मी तुम्हाला एक विचारूं का?

चोखोबा: काय विचारणार बाळ? खुशाल विचार !

कान्हो: मी तुम्हाला वाढून देऊ का? इथं बसून खातां का?

चोखोबा: माझ्या देवा, कशाला गरिबाकरिता हा शीण? पण आण. तुझी इच्छा आहे, माझ्या देवाच्या हातचा प्रसाद मला कसा नाकारतां येईल?

कान्हो: देवाच्या नावाची गोडी तुम्ही मला लावलीत. जन्मातल्या श्रेष्ठ सुखाचा मार्ग तुम्ही मला दाखविलात, पंढरीनाथाची मी लाडकी होईन असा मंगल आशीर्वाद तुम्ही मला दिलात. चोखाबा, आपण माझे गुरु झालां आहात ! आपल्या गुरुला अन्नसंतर्पणानं संतुष्ट नको का करायला? तुम्ही माझ्या इथं राहा. चला आंत. एवढी गुरुची सेवा मला करूं द्या.

(राग: पिलु, ताल: एकताल, चाल: करुणा कर माधवा)

शरणागत गौरव। पद वंदनिं गुण सेवनिं। लाभ असा मज द्यावा॥ध्रु॥

चरणी बालिका जडली। खचित जाहली कृतार्थ।

सार्थ होऊ द्या सेवा॥१॥

चोखोबा: माझ्या देवा, काय बोलतां हे? जसा कांही भीमातटीचा पांडुरंग माझ्याशी गोडगोड बोलतो आहे. कान्हा, तुझ्याखेरीज मला तरी चैन कुठं पडतंय! पंढरीची वारी झाली, कीं अगोदरच तुझ्या दारीं धाव घेतो, तो पांडुरंगाच्या या सगुण दर्शनाकरिता ! बाळ, उद्या आंगण झाडायला येईन त्या वेळेला तुझ्या हातचा प्रसाद मी घेईन.

कान्हो: चोखोबा, हे काय, आंगण कसलं आमचं झाडतां? गुरुनं का कुठं आंगण झाडायचं असत? मी नाहीं तुम्हाला आंगण झाडूं द्यायची ! चोखोबा, थांबा जरा! (लवकर आंत जाऊन वाढून आणून देते.) चोखोबा, ही वेडी मुलगी आहे, हिला हातीं धरून देवाच्या दारी पोहोचवायची जोखीम तुमच्यावर आहे बरं.

चोखोबा: बाळं, पांडुरंगाची आज्ञा मुलीला माहेरी पोचती करायची असताना मी ती पार पाडल्याशिवाय कसा राहीन? माझ्या देहाच्या घड्या घालीन, पण माझ्या देवाची इच्छा पुरी करीन. काळजी करू नकोस. भगवंताच्या नामाचा घोष टाळू नकोस. बरं आता येऊ मी?

कान्हो: चोखोबा, थांबा, तुम्हीच मला अभंग म्हणायला शिकवा. तुम्ही म्हणाल तेच मी म्हणेन म्हणजे मला धीर येईल. चुकल्या चुकल्यासारखं वाटणार नाही.

चोखोबा: जशी देवाची इच्छा.

(अभंग- राग:धानी, ताल: भजनी ठेका.)

अवघाची संसार सुखाचा करीन। आनंदे भरीन तिन्ही लोक॥१॥

जाईन गे माये तथा पंढरपूरा। भेटेन माहेरा आपूलीया॥२॥

सर्व सुकृताचें फळ मी लाहीन। क्षेम मी देईन परब्रह्मी॥३॥

बाप रखुमादेवी वरा विठ्ठलाची भेटी।

अपुलीये संवसाठीं घेऊनि राहे॥४॥

(अभंग म्हटल्यावर चोखोबा तिच्या मस्तकावर हात ठेवून जातो. जातांना कान्होपात्रा चोखोबाला नमस्कार करते. चोखोबा तथास्तु म्हणून तिला आशीर्वाद देतो. कान्होपात्रा तोच अभंग फिरून म्हणते.)

कान्हो: अहाहा ! देवाच्या नावात काय जादू भरली आहे! चोखोबांनी केवढा कल्याणाचा मार्ग मला दाखविला! आतापर्यंत मी गुलाबचंदच्या ठिकाणी परमेश्वराला पाहात होते. पण आज परमेश्वरांच्या ठिकाणी गुलाबचंदांना पाहायची दृष्टी चोखोबांनी मला दिली. इतका वेळ मी कशी आनंदात होते! चोखोबा म्हणाले, “तू देवाची लाडकी होशील.” त्यांचा आशीर्वाद खोटा कसा होईल? (सर्व सुकृताचे फळ मी लाहीन। क्षेम मी देईन परब्रह्मी। हे चरण गुणगुणत एकाग्र चित्ताने बसते.)

शेवंती: (प्रवेश करून) ताईसाहेब! ताईसाहेब! यांची कुठं लागली आहे ती तंद्री? आतांशा ताईसाहेबांना हें असं होतंय! गुलाबचंद शेटजी होते, तंवर चांगल्या होत्या. चांगल्या हसत असत, खेळत असत. बोलत असत, मैत्रिणींत मिसळत असत. पण त्या दिवशी तसा प्रकार झाला आणि त्याच दिवसापासून ह्यांचं हे असं झालं. आपल्या वेड्यासारख्या असतात. वेडच नाही तर काय हे? ताईसाहेब, अहो ताईसाहेब! कुठं आहे अजून तरी लक्ष! काय म्हणावं या वेडाला? आणि हे जायचं कसं? आईसाहेब काही उपाय करतील म्हणावं या वेडाला? आणि हे जायचं कसं? आईसाहेब काही उपाय करतील म्हणावं तर त्या आपल्या लेकीच्या या असल्या वेडाचं कौतुक करितात. तेव्हा आहे की नाही नवल? ताईसाहेब, अहो ताईसाहेब! धन्य झाली बाई यांच्यापुढं! नायकिणीच्या मुलींनी त्यातून अशा वयात असं वागायचं म्हणजे नवलच की नाही? चोखा आला म्हणजे तेवढी यांची कळी खुलते, नाही तर असा सुतकी चेहरा ठेवतात. मालकीणच जर अशा वागायला लागली, तर आम्हा दासींची दशा काय होणार? या उद्या चोख्याच्या नादानं भजन करायला लागतील, आणखी आम्हाला टाळ कुटायला लावतील. नायकिणीच्या कुळाला येऊन असले थेंरं? नाही गं बाई, पाहिन पाहिन, नाही तर आपल्या जिवाचं कोडकौतुक होईल अशी एखादी दुसरी यजमानीण गांठीन. ताईसाहेब, अहो ताईसाहेब-

कान्हो: पांडुरंगा - पांडुरंगा!

शेवंती: पांडुरंग! पांडुरंग! हा कुठला आणखी पांडुरंग? ताईसाहेब, मी शेवंती आहे शेवंती! तुम्हाला बोलवायला मी आली आहे.

कान्हो: (पाहून) कोण शेवंती? (हांसते) किती गोड गुंगीत गुंगले होते! वाटत

होतं की पंढरपुरी वैकुंठनाथाच्या कंठी घट्ट मिठी मारून अनुपम सुखात मग्न झाले आहे. ती गोड गुंगी संपली.

शेवंती: ताईसाहेब, म्हटलं-

कान्हो: हो! तूं आलीस नाही का? केव्हा आलीस? काय म्हणालीस?

शेवंती: आईसाहेबांनी तुम्हाला केव्हाचं बोलावलं आहे. सरकारवाड्यातून कुणी बडी मंडळी येऊन गेली. बरंच महत्त्वाचं बोलणं झालं. आईसाहेबांनी तुम्हाला त्याकरिता लवकर बोलावलं आहे. काही तरी आनंदाचं वर्तमान आहे. हो आईसाहेब म्हणाल्या-

कान्हो: होय का? आईनं बोलावलं आहे? महत्त्वाचं बोलणं! आनंदाचं वर्तमान! होय का? चल मी आलेच. (शेवंती जाते.)

(राग: तिलककामोद, ताल: एकताल, चाल: मनसे मोहन बिराजे)

नुरलें मानस उदास। गंगवि ध्यान प्रभुचें। पदकमलीं वास रुचे॥ध्रु॥

पुलकित काया अहा॥ असुख सकल होई नाश।

भवभय गेलें लयास॥१॥

प्रवेश तिसरा

(कान्होपात्रेच्या वाड्याबाहेरील रस्ता. झेंडू प्रवेश करतो.)

झेंडू: आता बघां न्याय! आनंदरावांनी मला घराच्या बाहेर हाकलून लावलं, पण आपण अजून आताच घुटमळताहेत, काय त्या वृद्ध नायकिणीच्या थोबाडाकडे पाहात राहिले आहेत कळत नाही. काम झालं, आपलं चटकन बाहेर पडायचं. निघाले सुद्धा तसे बाहेर. ते निघाले म्हणून मी पण बाहेर केली? चांगला एक बाजूला बसून आत बाहेर करणाऱ्या शेवंतीचा मुखडा न्याहाळीत होतो, पण ते आनंदरावाला पाहावलं नाही. आणि आपण मात्र त्या थेरडीच्या थोबाडाकडे पाहात राहिले आहेत. तेव्हा आहे की नाही न्याय? थेरडीच्या थोबाडातसुद्धा आमच्या आनंदरावांना गंमत वाटली आं? बाकी शामा नायकीण म्हणजे बुद्धी घोडी लाल लगाम आहे बुवा. थेरडी झाली तरी गंमत आहे तिच्यात! पण छे, आनंदराव काही त्या थेरडीकरीता थांबले नाहीत. त्यांना त्या कान्होपात्रेला पाहायची आहे, आणि ती तर बाहेरच येत नाही. या नायकिणी म्हणजे अशा असतात. बाहेर कोणी का येईना, बाहेरच्या बाहेर त्या माणसाला खुशाल डांबून ठेवतील आणि आपण खुशाल आत झोंपा काढतील. कारण भाव वाढला पाहिजेना? बरं, इतकं असलं तरी लोक लाळ कां घोटित बसतात हे कळत नाही. (एक संभावित गृहस्थ बिचकत येऊन झेंडूला पाहाताच शरमून जातो आणि पळतो.) हे कोण? कोण म्हणून काय विचारतोस झेंडू? हेही तुझ्यासारखेच संभावितपणा सांभाळून देवदासीला देव समजून

देवदासीचं दर्शन घेणारे. काय बिचारा मला भ्याला. आणि मीही पण काय दचकलों! अडाण्यापासून शहाण्यापर्यंत, गरिबापासून श्रीमंतापर्यंत नायकिणीच्या घराभोवतीं घिरट्या घालणारे लोक आहेत या जगात! नायकिणीच्या घरी किती जोडे पडून पाहतो आहे, इतक्यात पन्नास माणसं गुंगून गेली असतील. त्यात पुन्हा जातगोत काही नाही आमच्या मंगळवेढ्याचा टाळकुट्या चोख्या! तो सुद्धा लेकाचा या दारी धरणं धरून बसलेला असतो. सरकारवाडयातलं नाचाचं बोलावणं त्या कान्होपात्रेनं फेटाळून लावलं आणि इकडे पाहावं तर त्या चोख्याला गळा काढून वाटेल तितकं गाऊन दाखविते. तेव्हा जगात आहे का काही न्याय? मला वाटलं होतं की सरकार संतापणार आणि या नायकिणीचं ठाणं मंगळवेढयातून उठविणार, तिला हांकलून देणार. पण पुन्हा पाहावं ते आज रात्री खासा स्वारी नायकिणीच्या घरी हजर होणार. त्याकरीता बंदोबस्त करा म्हणून आनंदरावांना गुप्त हुकूम सुटतो. तेव्हा हाही एक न्याय नाही का? पण आपल्याला काय करायचं आहे त्याच्याशी? आनंदरावांना किती वेळ थांबायचं असेल तें थांबू द्या. आता आपण थांबून आपल्याला आणि दुसऱ्याला अडचणीत कशाला घाला? सरकारांच्याबरोबर पुन्हा रात्री विश्वासातला नोकर म्हणून यावंच लागणार. सरकार कान्होपात्रेकरीता येणार तर आपण शेवंतीशी संगनमत करायला येणार! (जातो)

प्रवेश चौथा

(कान्होपात्रेचा वाडा शामाबाई एकटीच प्रवेश करते.)

शामा: माझ्या कान्हेकरिता आमच्या घरी आज खुद्द सरकारस्वारी याची आहे. बरं झालं बाई. एकदां सरकारच्या आणि कान्हेच्या दोन्ही गोष्टी झाल्या आणि सरकारांच्या सहवासात पोरीला सुख वाटायला लागलं म्हणजे सुटले मी. मला वाटलं होतं की, सरकारचा आमच्यावर घुस्सा झाला आहे. पण नाही, आनंदरावांनी त्यासंबंधानं माझा तसरी शंका दूर केली तेव्हा मनाला बरं वाटलं-

(राग: सिंधुरा, ताल: त्रिवट, चाल: मैतो तेरो कान्हा.)

बाळ माझा ती कान्हा। सौख्य लाभो तन्मना।

प्रियजन येवो करो सार्थ जीवना॥धु॥

प्रेमळ दुहिता प्रेमि भजता। बघुनि खचित ये मायहृदयिं पान्हा॥१॥

आनंदरावांना सांगितलं की, सरकारस्वारी केव्हा येईल याचा नेम नाही. तेव्हा हे कान्हूला सांगून तयारीत राहा म्हणून तिला सुचविलं पाहिजे. शेवंतीला तिला बोलवायला धाडली, तर त्या दोघीही आजून तिकडेच.

(कान्होपात्रा व शेवंती प्रवेश करितात) आलीस बाळा? ये.

कान्हो: आई, का गं बोलावलंस ?

शामा: कान्हू, आजचा दिवस मोठ्या भाग्याचा, आनंदाचा आहे. आज आपल्या घरी विलासराव सरकार येणार आहेत म्हणून तुला हाक मारिली. (कान्होपात्रेच्या जवळ जाऊन) कान्हू, आज मी तुला हसतमुख पाहिली आणि मला किती बरं वाटलं म्हणून सांगू! माझी बाळ ती! त्या दिवसापासून पोरीची कळी कशी सुकून गेली होती. बाळे, त्या दिवसापासून तुझ्याकडे पाहावतसुद्धा नव्हतं गं! पाहिलं की आपलं पोटांत भडभडून यायचं. पण आपली देवाला काळजी. आज तुला हसतमुख पाहिलं आणि मला आनंद झाला.

कान्हो: हे गं काय आई? तुझ्या जिवाला त्रास होईल अशी मी कधी वागलं होते का?

शामा: जाऊ दे पोरी! त्या दुःखाची आठवणच काढू नको. आईला वाईट वाटेल, म्हणून आपलं दुःख गिळून वर हसतमुख दाखवीत होतीस, म्हणून मला किती वाईट वाटत असे. आता तू हसरी दिसलीस, म्हणून मला किती बरं वाटलं म्हणून सांगू! माझ्या कान्हीचं हसतमुख म्हणजे शुभशकुनच आहे.

कान्हो: आई, माझ्या हसण्याचा तुला काय शुभशकुन झाला?

शामा: कशी लडिवाळपणा करते आहेस! तू सुखी झालेली पाहाण्यापेक्षा मला दुसरं कोणतं सुख मिळवायचं आहे? अगं-

(राग: पंचम बागेश्री, ताल: एकताल, चाल: शाम मोहे दयाकरी)

सौख्य श्रेष्ठ जगतिं असे माते अतुल तेंसुभग बालवृंद मुदित दिसे।

तुच्छ सकल गणित श्रेय। त्यापुढती खचित माय। मज हा मिळता थोर जय।

हे बघ, सरकार आपल्या घरी येणार आहेत. मोठ्यांनी लहानांच्या घरी यायचं म्हणजे लहानांचं भाग्य असावं लागतं. ते आपलं भाग्य आज उजळणार.

कान्हो: आई, सरकारांच्या येण्यानं आपलं भाग्यं कसं काय उजळणार?

शामा: बाळ, सरकारांच्या सत्तेखाली आपण राहातो. आपल्या गुणी प्रजेचा परामर्श घेणं तें आपलं कर्तव्य समजतात. आपलं काही तरी कल्याण करण्याकरिताच ते येताहेत हो. कान्हो, सरकार इथं आले म्हणजे आपल्याला त्यांचा सत्कार त्यांना संतोष होईल असा करिता आला पाहिजे बरं का?

कान्हो: आई, तूं हे आज काय बोलते आहेस? आपण आणखी भाग्यशाली त्या कशा असणार? आपल्याला आज आहे हें काय कमी आहे? सरकारांच्याजवळ आपल्याला याचना करून काय करायचं आहे?

- झेंडू: (विलासरावांसह प्रवेश करतो) शामाबाई, सरकार आले.
- शामा: सरकारनी गरिबाच्या झोपडीला पाय लावून पवित्र केली. आम्हाला आनंद झाला. चाहील त्या चाकरीची आम्हाला आज्ञा व्हावी. दिल लागेल तोपर्यंत सरकारांनी खुशाल आराम करावा. चाकरीत कोणत्याही प्रकारची कसूर होणार नाही.
- विलास (कान्होपात्रेकडे पाहत) आम्ही आरामासाठीच इथे आलो आहोत. आमचा दिल राजी राहील तोपर्यंत आम्ही राहणार आहोत.
- शामा: जशी सरकारांची इच्छा. (शामाबाई जाते)
- विलास वा: !विधात्या! धन्य आहे तुझ्या कारागिरीची! काय हे लावण्य! बेदरच्या बादशहाच्या संग्रहाला अनेक रत्नं असतील, पण या सौंदर्याच्या पासंगाला लागेल, असं एकही रत्न सापडणार नाही. वाहवा!
- (राग : तिलंग, ताल: त्रिवट, चाल: तदियना तारेदानी)
 अशि नटे ही चारुत। सतनु काय विसरवि स्मृति। वरित सार्थता॥ध्रु॥
 नयनिं तरलता, नाचत खेळत। विभविं नव दिसत हास्य लास्य॥१॥
 कंचनी, तुला भ्यायचं काहीच कारण नाही, आम्ही तुझ्या घरी आराम करण्याकरिता आलो आहोत. तुझ्या आईनं तुला आमच्या दिमतीला दिलं आहे.
- कान्हो (स्वगत) अस्सं! एकूण सरकार माझ्याकरिता इथं आले आहेत तर! आणि या गोष्टीला आईची संमती! आई, तूं हे काय केलंस! आई, तू आपल्या समजुतीप्रमाणे माझ्या हातात अमृताचा पेला दिलास, पण मला तो जालीम विषाचा वाटतो आहे ना?
- विलास: कंचनी, तूं बोलत का नाहीस? अशी मुग्ध राहून तूं आमची सेवाकशी करणार? परवां वाडयात पुष्कळ वेळा बोलावूनही तूं आली नाहीस. म्हणून आम्ही तुझ्यावर रागावलो आहोत आणि त्याबद्दल तुला जाब मागणार आहोत. म्हणून भिऊन तू बोलत नाहीस? परंतु त्याबद्दल मुळीच भ्यायचं कारण नाही. आम्ही तुला माफी केल्याचं आश्वासन आगाऊच आनंदरावांबरोबर तुझ्या आईकडे दिलं आहे. आणि ते दिलं नसतं तरी या तुझ्या स्वर्गीय लावण्यानं आता आमच्याकडून ते बळजबरीनं घेतलं असतं. नव्हे घेतलंही आहे! मग आता भीती कसली? आणि हा संकोच कशाला?
- कान्हो (स्वगत) या प्रसंगातून मी निभावणार कशी? - प्रभू हो! प्रभूच निभावून नेईल!
- विलास का? आमच्या आश्वासनाची तुला अजून खात्री वाटत नाही? आपल्या सौंदर्यावरही तुझा विश्वास नाही? तूं जसजशा मुग्धता धारण करीत आहेस, तसतशी आमची विलासी वासना जास्तच प्रबल होते आहे.

प्यारी, अबोला सोड! बोल! काही तरी बोलू लाग!

कान्हो काय बोलू सरकार?

विलास: असंच काही तरी बोलत राहा! सुचेल ते बोल, न सुचेल तेहि बोल! तूं वाटेले तें बोलत राहिलीस, तरी आम्हाला आरामच वाटेले. आमचा इथवर येण्याचा शीणभाग हरेल. आतापर्यंत तुझ्या अवघ्या अंगाची मुकी भाषा ऐकली. डोळ्यांनी सांगितलेले शब्द ऐकिले. आता अशी बोलत राहा. तुझं सुंदर रूप साठवून घ्यायला सर्वांगाला डोळे असावेत, अशी हांव सुटली, तशीच तुझ्या प्रेमाची मधुर वाणी ऐकायला सर्वांगाला कान असावेत अशी उत्कंठा होऊ लागली आहे.

(राग: बहार, ताल: त्रिवट, चाल: तुतु वाहु दे सवा)

शर लागला तुझा गे, बघ जीव झाला वेडा पिसा। हा॥ध्रु॥

जडे गडे तव ठायी आस। देई गोड चुंबनास मधुरशा॥१॥

नको अशी तरि राहू दूर। बाहुपाशिं सौख्यसार। मृदुलशा॥२॥

कान्हो: (स्वगत) अगबाई, सरकार भलतंच बोलू लागले! आता ही मजल जाणार तरी कुठवर?

विलास: काय, तुझी बोलायची इच्छाच नाही? बरं तर नको बोलूस, तुझ्या सौंदर्याने आज्ञा करू दे. आमच्याकडून ती आज्ञा निमुटपणे पाळली जाईल. या घरी पाऊल टाकण्यापूर्वी आम्ही म्हणत होतो. या रूपसंपन्न कंचनीकडून आम्ही सेवा घेणार, पण या स्वरूपाला पाहिल्यावर आता आमची मर्जी फिरली आहे. आम्ही या सौंदर्याची सेवा करणार.

कान्हो: सरकार, काय विपरीत बोलता हे? आपण मंगळवेढ्याचे अधिकारी आहात. बेदरच्या दरबारचे श्रेष्ठ सरदार आहात. कुणीकडे आपण आणि कुठं गणिका मी! माझ्या संबंधाने असं का बरं बोलावं?

विलास: तुझ्या लावण्याची योग्यताच तशी आहे. बेदरच्या बादशहाला तुझ्याकरीता जे करिता येणार नाही, ते आम्ही करू. जगाकडे तुच्छतेनं पाहणारी ताठरलेली आमची मान आम्ही तुझ्यापुढं स्वखुशीनं लववूं.

कान्हो: हे काय भलतंच! जी मान एक भगवंतापुढं किंवा साधुसंतांच्यापुढं लवायची ती याकलंकिनीपुढं लववूं नये.

विलास: नुसता तुझा नयनबाण सुटू दे, मंगळवेढ्याचा खजिना तुझ्या उपभोगाकरिता आम्ही तुझ्यापुढं हजर करतो.

कान्हो: सरकार, ती रास माझ्यासारख्या कवडीकिमतीच्या कंचनीपुढं घालायची नसून, त्या धनाचा उपयोग दीनदुबळ्या प्रजेच्या सुखासाठी उपाशीतापाशी मरणाऱ्या गोरगरिबांसाठी आहे ना? आणि महाराज, मी गणिका असले तरी,

(राग : पहाडी, ताल: कवाली, चाल: शरन पडे की.)

नवला न माना, साच जाणा। विष मानी विषयास॥१॥

इह सौख्य सोडी। विवृल जोडी॥ छंद फंद वा उरला ना हृदयास॥१॥

विलासः आम्ही आपलं हृदयदान करीत असताना, तुझ्यासारख्या गणिकेनं त्याचा अव्हेर का करावा, हेच आम्हाला कळत नाही!

कान्होः सरकार, गणिकेला खरं हृदयदान कोणीच करीत नाही. प्रेम हे एकदांच देता येतं. आणि एकदाच घेता येतं. मी गणिका असले तरी मला प्रेमाचं दान पुन्हा करिता येणार नाही. आता माझ्याजवळ माझं हृदय राहिलं नाही, प्रेम उरलं नाही. माझ्या प्रेमाचा गुलाब-

विलासः कोण गुलाब? कुठला गुलाब? कुठल्या क्षुल्लक गुलाबाची आणि आमची योग्यता सारखी समजतेस? आम्ही वचनाचे सच्चे, दिलाचे दिलदार, शृंगारविलासांचे भोक्ते असताना-

कान्होः नका सरकार, असं बोलू नका. आपलं तरी हृदय आपल्या जवळ शिल्लक कुठं आहे? त्यावर आपल्या पुण्यशील साधवी शीलवतीबाईसाहेबांचा ताबा आहे. त्यांचे अधिकार सरकार कसे हिरावून घेऊ शकतात? शीलवतीबाईसाहेबांची सत्कीर्ति मला माहीत आहे.

विलासः काय? शीलवतीचं नाव आणि तुझ्या तोंडी? ते नाव आमच्या तोंडावर टाकून तू आमचं तोंड बंद करू पाहतेस? आम्हाला इथं पाठविण्यात आनंदरावांचा कयास चुकला! आम्ही आतापर्यंत कोणाकडून अशी मानहानी करून घेतली नाही. आम्हाला ती सवयच नाही- ए गणिके, तुझी भलती बडबड आम्हाला नको आहे. बोल, तू आम्हाला आपलं प्रेम अर्पण करणार की नाही?

कान्होः नाही सरकार-

विलासः काय, नाही? आमच्यापेक्षा तुझ्या प्रेमाला दुसरा कोण पात्र होणार आहे. तुझ्या सौंदर्यानं बेदरच्या बादशाहीवर नजर ठेविली आहे काय?

कान्होः सरकार, गरिबावर रागवू नये. या गणिकेनं आपलं सर्वस्व पांडुरंगाच्या पायी अर्पण केल आहे. आता कान्होपात्रा पांडुरंगाच्या पायी जडली आहे.

विलासः हं: ! गणिका संतीण झाली!

कान्होः होय महाराज! मी संतीण झालं आहे. यात काही वाईट नाही ना झालं? हृदयात भक्तीची ज्योत चेतली, गणिका उद्धारली हे ऐकून सरकारांना आनंद नाही का होणार?

विलासः ए गणिके! तू इतका वेळ कुणापुढं काय बडबडलीस याची तुला कल्पना आहे? आम्ही ऐकून घेतो असं पाहून. तू आपली टकळी जास्तच चालविली आहेस. तुझ्यासारख्या कंचनीकडून रुक्ष तत्त्वज्ञानाच्या गोष्टी ऐकण्याकरिता आम्ही इथं आलो नव्हतो!-

कान्हो: पण सरकार, माझा देव आता पांडुरंग आहे!
 (राग: शंकरा, ताल: त्रिवट, चाल: प्रणमामी राम.)
 तुज देव एक भजावया। हा वीर पाहिं तया।
 शृंगार साज करुनि सुंदर। ये सुखा द्याया॥ध्रु॥
 आझापि आज विलास तुला।
 दे प्रीति प्रेमले, रंगांत हांसवि कोमले। तरि सौख्यप्राप्ती तुला॥१॥

कान्हो: परोपरीनं सांगितलं तरी सरकार शेवटी रागावलेच! गुलाबचंदाच्या बायकोचे शिव्याशाप जसें मी टाळले तसे शीलवतीबाईसाहेबांचे शिव्याशाप टाळून मी मला स्वतःला सांवरण्याचा प्रयत्न केला, तर त्याबद्दल सरकारांनी संतापण्याचं कारण काय होतं? पण आताच्या सरकारांच्या रागानं नवी भीति मात्र निर्माण केली. पण वेड्या मना, तुला भ्यायचं काहीच कारण नाही. ज्यांच्या शुभाशीर्वादानं सरकारांशी इतक्या धिटार्डनं बोलण्याचं कारण नाही. त्या गुरुमाउलीच्या कृपाप्रसादानं आतांची भीति नाहीशी होणार नाही?
 (राग: काफी, ताल: त्रिवट, चाल: चरण धरन मन)
 खचितउगिच भय दापी मजला। असतां गुरुवरि भार सगळा।
 अशुभ घोर तो माझा सरला॥ध्रु॥
 तापवि भानु किती भूला। विमला मेघ परि वर्षुनि सु-जला।
 करि तो झडकरि शांततेला॥१॥

अंक तिसरा

(विलासरावांचा वाडा, फुलवंती व झेंडू प्रवेश करितात)

फुल.: झेंडू, बघ तरी माझ्याकडे आता तरी मी तुला आवडेन की नाही?

(राग: खमाज, ताल: त्रिवट, चाल: गोकुलवासि पधारे.)

नीट नटले पाहा ना राया। सुखवित आज तुम्हाला जाया॥ध्रु॥

प्रेमाला तव पात्र न व्हाया। टैवि न काज कदा ही सखया॥१॥

झेंडू: फुलवंती, काय हे? हे काय नटणं म्हणायचं? पदर काय घेतला आहेस, चमकी काय घातली आहेस, कुंकवाची बारीक टिकली कशी लावली आहेस? कुणाकरिता हा चवचालपणा चालविला आहेस?

फुल.: कुणाकरिता म्हणजे? तुझ्याकरिता. पुरुषांना जसं आवडतं, तसं बायकांना वागावंसं वाटतं. नव्हे वागणं भाग पडतं!

झेंडू: म्हणून काय असं वागायचं? असं वेश्या वागत असतात. गरती वागत नसतात.

फुल.: पुरुषांनी वेश्यांचे उंबरठे पुजू नयेत, म्हणून तर गरतींना असे नाईलाजानं वागावं लागतं.

झेंडू: पण असं वागायला तुला सांगितलं कुणी? शिकवलं कुणी?

फुल.: मला कशाला कुणी शिकवायला आणि सांगायला हवं?

झेंडू: हा! तोंड आटोप. असं बोलण्याचा बायकांना अधिकार नाही.

फुल.: कां? माझ्यासारखी जन्माची सोबतीण उरावर असून उठपळ कुत्र्यासारखी हातभर जीभ काढून धापा टाकीत त्या मेल्या शेवंतीकडे तू जातोस ते काय म्हणून?

झेंडू: हा!हां!हां! जीभ सांभाळ, जास्त चुरचुर करू लागली. कोणाला बोलतेस? नवऱ्याला? जीभेचा गड्डा उपटून काढीन. ठाऊक नाही. लग्नाच्या बायकांनं शब्दानं पाणउतारा करायचा म्हणजे काय? बाजारबसव्यांच्या शिव्या आम्हाला चालतील. त्यांनी खेटराखाली आम्हाला तुडवलं तरी ते आम्हाला खपेल. पण आमच्या लग्नाच्याबायकांनी आमच्याविरुद्ध ब्र उच्चारायचा आणि आम्ही तो अपमान सहन करायचा, म्हणजे काय गोष्ट आहे?

फुल.: पुरे झाला शहाणपणा! धाक घालतो आहे मला. म्हणे अपमान! शुद्धीवर येईपर्यंत मी कधी बोलायची थांबायची नाही. मग काय व्हायचं असेल ते होईल. कसा आजपासून तू त्या सटवीकडे जातोस ते पाहाते.

झेंडू: बुडाला, स्त्रीधर्म बुडाला! पतिव्रत्यानं काळं केलं! गरती बायका नवऱ्याला उलटून बोलू लागल्या! आता काय राहिलं? गरतींनी चटोरपणा स्वीकारला. धर्म बुडाला! देश बुडाला!

फुल.: अहाहाहा! दिवे ओवाळा वारांगनांची खेटरं खाणाऱ्या या धर्ममार्तंडांवरून! एक शब्द बायको उलटून बोलली तर आकाशपाताळ

एक करणारे शहाणे, सोन्यासारखी बायको घरात असून बाजारबसव्यांच्या माड्या चढतात, हे धर्माचं पालन करण्याकरिताच वाटतं?

झेंडु: फुलवंती, तूं फारच बेफाट बोलायला लागलीसू आज असं बोलायला लागलीस, उद्या मी अगदीच आवडेनासा झालो तर मला सोडून दुसऱ्याचा हात धरून निघूनसुद्धा जाशील.

फुलं: तुझी इच्छा असेल तर तसंही होईल.

झेंडु: बस्स. पुरे कर.

फुलं: कां बोलणं अंगाशी आलं?

झेंडु: (स्वगत) अशी श्रीमुखात भडकाविली असती, पण काय करूं? माझाच वर्म काढून माझंच तोंड बंद करू लागली ही. (उघड) फुलवंती, भलतं बोलण्याची तुला शरम वाटायला पाहिजे. गरती अलीकडे ताळ सोडू लागल्या. कान्होपात्रेसारख्या वेश्या भजनपूजन करू लागल्या आहेत. देव देव करू लागल्या आहेत. त्या सज्जनासारख्या, सतीसारख्या वागताहेत. त्यांना पतिव्रत्य प्रिय वाटू लागलं आहे.

फुलं: पण तुम्हा पुरुषांना पाहावतं कुठं ते? बायका पुष्कळ नीट वागावं म्हणतील, पण तुम्ही खट्याळांनी त्यांना तसं वागू दिलं पाहिजे ना?

झेंडु: (स्वगत) देऊ का अशी एक थप्पड ठेवून?

फुलं: कां रे गप्प झालास? बोलणं पटलं का?

झेंडु: तुम्हा बायकांच्या तोंडाला लागण्यांत काहीच अर्थ नाही. मख, फाजील, उर्मट- (जाऊ लागतो)

फुलं: कां रे? इतक्यात शेवंतीची आठवण झाली वाटतं? तिचं भजन ऐकायला निघाला असशील.

झेंडु: हो, हो, निघालो तिच्याकडे. काय तुझं बोलणं आहे?

फुलं: खुशाल जा. पण म्हटलं हें कुणाजवळ शिकलास रे?

झेंडु: मी? मी कुठं शिकलों? मर्दाला हे कुणी शिकवावं लागत नाही. प्रत्येक मर्द असंच करित असतो. त्याला तसं करण्याचा पूर्ण अखत्यार आहे! बेदरचे बादशहा असंच करितात. आमचे विलासराव सरकार असंच करितात आणि त्यांचाच किता पुढं ठेवून मी मर्द असल्यामुळं-

फुलं: शेण खायला शेवंतीकडे जात असतोस. जा. खुशाल जा आणि पोटभर शेण खा. आणखी वर तोंडी लावायला तिची चार खेटरं देखील खाऊन ये जा. खुशाल जा.

झेंडु: फुलवंती, फुलवंती, गळा दाबून तुझा इथल्या इथं जीव घेऊ का?

फुलं: ह! खुशाल! करून तर बघ एकदा प्रयत्न.

झेंडु: जा, निर्लज्ज कुठली! नवऱ्याचा अपमान करून पुन्हा नाक वर करणाऱ्या तुझ्यासारख्या लग्नाच्या बायकोपेक्षा शेजराची शेवंतीच चांगली म्हणायची नाही तर काय?

फुलं: असू दे बरं चांगली! असूं दे! तिनं तुझा अपमान करून खेटरानं पूजा बांधली नाही, तोपर्यंत बरं-

झेंडु: काय? शेवंती माझा अपमान करील? काय मगदूर आहे तिची पाहू दे. माझा अपमान करूं दे तर खरा-

फुलं: काय करशील तिचं?

झेंडु: तिची पन्नास ठेवणार नाही. तिनं बदमाशी केली तर तिला सोडून तशा छपन्न शेवंती गाठीन. समजलीस? (तणतण करीत जातो.)

फुलं: (कपाळाला हात लावून) छपन्न दारी जाणार? पण माझा अशीच अवस्था करणार! नशीब माझं! देवा, पुरुषांची जात केव्हा आणखी कशी सुधारणार आहेस, तुलाच ठाऊक!

प्रवेश दुसरा:

(कान्होपात्रेच्या वाड्याबाहेरील बाजू. शामाबाई सरकारवाड्याकडे जायला निघाली आहे.)

शामा: करूं तरी काय आता! काय पोरीनं भलतंच करून ठेवलं आहे हे? आपलं कल्याण अकल्याण कशात आहे हे देखील पोरीला कळलं नाही. सरकार घरी आले तर छांदिष्टपणा करून पोरीनं आपल्याच पायावर धोंडा पाडून घेतला. सरकार त्यामुळं किती रागावले आहेत याची तिला काही तरी कल्पना आहे का? भलत्याच वेळी देवाचं स्तोम माजवून कसं चालेल? त्यातून आम्ही नायकिणींनी जरा माणसाचा तालामाला पाहूनच वागायला हवं. ते पोरगी आपलं वेड्यासारखं वागून बसली.

(राग: पहाडी, ताल: त्रिवट, चाल: मन हरलीनो मोहसारी)

विधि लिही कळेना भालि या। सौख्य लाभे दुःख का तें?

तळमळिला नाही रया॥ध्रु॥

पोर वेडी सौख्य त्यजिते देव ती वाया करिते।

असुख लेई परि गणि न भया॥१॥

(जायला निघते तोच समोरून चोखामेळा येतो.)

चोखोबा: कोण आई, कुठं निघालात आई? तुम्ही सरकारवाड्यात निघाला आहात ना? आई मी सांगतो, तुम्ही सरकारवाड्यात जाऊ नका.

शामा: कां, बाबा! कां सरकारवाड्यात जाऊ नको?

चोखोबा कशाकरिता सरकारवाड्यात तुम्ही निघाला आहात?

शामा: कशाकरिता? तुम्ही केलेलं निस्तरायला बाबा. तूं काही तरी माझ्या कान्हूला वेडंवाकडं शिकवलंस, तेच ती घेऊन बसली. तिच्या नादानं सरकार आपण होऊन घरी आले. तर तिनं त्यांचा अपमान केला. सरकार रागावून गेले. हे केलं तुम्ही, ते मला मुकाट्यानं निस्तरायला नको का?

चोखोबा: काय आई म्हटलंत? मी केलेलं तुम्हाला निस्तरायला लागणार? नाही आई, मी काही वाईट केलं नाही. देवाच्या भक्तीची गोडी मी कान्हेला लाविली त्यात वाईट काय झालं? आणि त्याबद्दल तुम्हाला काय निस्तरावं लागणार आहे?

शामा नाही तर काय? तुझ्याच शिकवण्यामुळं पोरगी बहकली आणि सरकारांचा अपमान करायला धाजली. तेव्हा हे चांगलं शिकवलंस बाबा! मी म्हणते, माणसाला देवाचा नाद असावा, पण तो किती? जितक्यास तितका! ते काय पोरीनं साऱ्या घराचं देवघर केलं आणि आज ही वेळ आणिली. आता नको का सरकारांच्या पाया पडायला?

चोखोबा: नका आई, तुम्ही सरकारांच्या वाड्यात जाऊ. साऱ्या मंगळवेढयात बोलवा पसरली आहे, की सरकार कसलं तरी भयंकर संकट कान्हूवर आणणार आहेत. त्याचा प्रतिकार करण्याकरिता अगोदरच दुसरा प्रयत्न करा. पण सरकारवाड्यात जाऊ नका. आता तिकडे जाणं म्हणजे आपण होऊन संकटाला निमंत्रण देण्यासारखं आहे.

शामा मग काय करायचं चोखोबा? कसे झाले तरी ते सरकार आहेत. त्यांची मर्जी राखली पाहिजे आम्हाला!

चोखोबा: नाही, नाही आई, या सरकारांची काय मर्जी राखायची आहे? या सरकारांच्या सरकाराची- जगाच्या जगन्नाथची, श्रीपांडुरंगाची मर्जी राखायची बुद्धि जिला झाली. ती तुमची कान्हा विलासराव सरकारांना फाजील मान कसा देणार? त्यांची मर्जी कशी राखणार? आई, मी तुम्हाला हात जोडून सांगतो, तुम्ही वाडयात जाऊ नका तुमच्या कान्हेकरिता नव्या संकटाचा खड्डा तयार करू नका. मी पामर कान्हेला काय शिकवणार? तिची उपजत बुद्धीच परमेश्वरचिंतन करणारी आहे. आई, मी यापूर्वी पुष्कळ वेळा सांगितलं असेल, आणि आजही सांगतो, तुमची कान्हा स्वतःचा उद्धार करणार, आपल्या पतित जातीचा उद्धार करणार. खरं म्हटलं, तर सरकारांनी तिचे पाय धरावेत अशी तिची योग्यता आहे. तेव्हा कान्हा विषयकर्ममात लोळणाऱ्या सरकारांना कशी मान देणार? तुम्ही सरकारांना शरण का जाता? त्यापेक्षा सर्व आपत्तींचा निरास करणाऱ्या पांडुरंगाला शरण का जात नाही? त्याच्यावर विश्वास ठेवून त्याची भक्ति का करीत नाही?

शामा चोखोबा, माझ्या मनाचा तूं चांगलाच गोंधळ उडवून दिलास. तुझ्या तोंडात भक्ती आणि कान्हेच्या तोंडातही भक्तीच. तुला सांगायला गेले तर तूं हेच म्हणतोस. कान्हीला बोलायला गेले तर डोळ्यात पाणी आणून, “आई, माझ्या भक्तीच्या आड कृपा करून येऊ नकोस” असं ती सांगते. तेव्हा ही अशी भक्ती आहे तरी काय? आणि ती कान्हेचं कल्याण करणार तरी काय?

चोखोबा: आई, तुम्ही काय विचारता हें? भक्तीची शक्ति काय आहे, हे तुम्हाला माहीत नाही? भक्ति कान्हेचं कल्याण काय करणार म्हणून तुम्ही विचारता! त्यापेक्षा आई, असं विचारा की कान्हेचं कोणतं कल्याण भक्ति करणार नाही? आई, भक्तीची शक्ति केवढी प्रचंड आहे म्हणून सांगू? ज्ञानयोगी ज्ञानमार्गानं परमेश्वराजवळ जातात, कर्मयोगी कर्ममार्गानं भगवंताच्या चिरंतन सुखाचा लाभ मिळवित असतात. ज्ञानयोगानं किंवा कर्मयोगानं मनुष्य देवाजवळ जात असेल, पण भक्तियोगानं परमेश्वराला मनुष्याजवळ यावं लागतं. अशी योग्यता भक्तियोगाची आहे. आई, भक्तीच्या जोरावर विदुरानं भगवंताला कण्ठाखायला घातल्या आणि देवाला त्या कण्या कुरुसम्राटाच्या पंचपक्वान्नाहून गोड लागल्या. पुंडलिकानं एका विटेवर पांडुरंगाला अठ्ठवीस युगांपर्यंत आपली वाट पाहात उभं केलं, आणि पांडुरंग प्रेमानं उभं राहिले आई, भक्तीचा प्रभाव आपल्यापुढं आणखी किती वर्णन करूं?

(राग: तोडी, ताल: त्रिवट, चाल: बिगर मोरा दिल जाने नहि तो.)

विमल कृपा अति नाम्यावरती। अमित तोचि करि जनीशि गोष्टी।
भक्तिभावना वरित सुधा ती॥ध्रु॥

वच नच लटकें गाजत कीर्ति। सतत जर्गी या थोर न का ती?॥१॥

शामा पुरे कर चोखोबा. तूं बोलतोस तें मला कळतं. पण वळत नाही, त्याला मी काय करूं? आता तूं सांगतोस तर मी सरकारवाडयात नाही जात बापडी! ही बघ परत फिरले.

चोखोबा: आई, गरीब चोख्याचं ऐकलंत, आनंद झाला. लहान तोंडी मोठा घास घेतला त्याच्याबद्दल मला क्षमा करा. येतो मी आता. (चोखोबा जातो, शामा त्याच्याकडे पाहात राहाते तोच आनंदराव येतो.)

आनंद शामाबाई, तुम्ही अजून घरातच? सरकार तुमची वाट पाहाताहेत ना. चला आताच्या आता! अगोदर हजार हेलपाटे घातलेत आणि आता सरकारांनी बोलावलं तेव्हा उशीर करितां?

शामा आनंदराव, जरा मला उशीर झाला खरा! तुम्ही व्हा पुढं! ही निघालेच आहे तिकडे. (आनंदराव जातो.) चोखोबांनी इतकं समजावून सांगितल्यावर सरकारवाडयात जायचं, म्हणजे असं वाटतं की, मी संकटाला आमंत्रण द्यायलाच चाललें आहे. -

(राग: देसकार, ताल: त्रिवट, चाल: झणत्कार कर आये.)

विचारा न पळ आता। कृत अपराधा जननि जगति या।

मीच होई उमजे चित्ता॥ध्रु॥

पापमोग मज माझा हा। प्रमुदित कैशी करु मम दुहिता॥१॥

प्रवेश तिसरा

(कान्होपात्रेचे घर. कान्होपात्रा पलंगावर झोपलेली आहे. शेवंती प्रवेश करिते.)

शेवंती (कान्होपात्रा झोपली आहे असे पाहून) अजून या आपल्या खुशाल निजल्या आहेत. आसल्या करणीनं घराला आग लागायची वेळ आली. तरी यांना शांत झोप कशी लागते? पुढं काय होईल म्हणून म्हातारीच्या तोंडचं पाणी पळालं आहे. घरातून सरकारवाडयात आणि सरकारवाडयातून घरी त्यांचे सारखे हेलपाटे चालले आहेत. त्याचं यांना काही आहे का? यांची चाललीच आहे झोप. जशा काही रात्रभर येणाऱ्या यजमानांची वाट पाहून टणकल्याच आहेत. तसे गुण बाईच्या अंगी असते, तर आज घराला आग लागायची पाळी का आली असती? (कान्होपात्रा झोपेतच 'विठ्ठल! विठ्ठल!' असे नामस्मरण करीत असते. शेवंती जवळ जाऊन ऐकून) काय? विठ्ठल! विठ्ठल! हा कोण यांचा आणखी विठ्ठल? तो गुलाबचंद शेटजी गेला, सरकारांना झिडकारलं आणि आता हा विठ्ठल कोण यांच्या मनात घोळू लागला आहे? कधी घरात आलेला देखील मी पाहिला नाही. त्या विठ्ठलदासाच्या जिवाकरिता यांनी सरकारांना दुखविलं वाटतं? बऱ्याच आहेत की! गोगलगाय आणि पोटात पाय! आणखी म्हातारी म्हणते की, पोरीला नायकिणपणाचं नाही! पहा म्हणावं आहे की नाही तो! मी म्हणते, असेना का कोणी विठ्ठलदास, एकदा येऊ द्या तर खरा! आँ, अजुनी त्या नावाचा जप चालूच आहे. ताईसाहेब, जाग्या व्हा. कोण विठ्ठल? कुठं आहे तो? बोलावू का त्याला? अहं! अशा नाही या उठायच्या. म्हटलं आईसाहेब यायच्या आत झाडून झटकून मोकळी झाली असते, पण या उठतच नाहीत तर करायचं काय?

(पडद्यात - चोखोबा-)

(अभंग - राग - तिलंग)

पांडुरंगी लागो मन। कोणचिंतन करी ऐसे॥१॥

देहभाव विसरला। देव गेला बुडोनि॥२॥

चोखामेळा संत। हेहीमात उपाधी॥३॥

(अभंग ऐकून कान्होपात्रा जागी होते.) अगंबाई, चोख्याच्या अभंगानं ताईसाहेब जाग्या झाल्या.

कान्हो: अहाहाहा! चोखोबाच्या मधुर अभंगवाणीनं मी जागी झाले. झोपेत देखील मी किती मी सुखात होते! चोखोबा गेले की काय? कोण आहे ग तिकडे?

शेवंती ताईसाहेब, ही मी इथंच आहे.

कान्हो: शेवंती, चोखोबा बाहेर आले आहेत. जा बरं त्यांना आत घेऊन ये.

शेवंती पण ताईसाहेब, तो महार आहे ना? त्याला आंत-

कान्हो: असू दे गं! महार असले तरी ते सज्जन आहेत.
शेवंती (मानेला हिसका देऊन) हो सज्जन आहेत! सज्जन असेल पण श्रीमंत कुठं आहे? महार का असेना, पण श्रीमंत असला म्हणजे चालतो आम्हा नायकिणींना.

कान्हो: अगं शेवंती, तू गेली नाहीस. चोखोबा जातील ना?
शेवंती (स्वगत) हो, कांही जात नाही. पुरा लोचट आहे मेला.
कान्हो: मीच जाते. माझ्या गुरुची सेवा तुला कशी करावीशी वाटेल?
चोखोबाची सेवा केलीस तर फुकट जायची नाही. मीच जाते.

शेवंती घेऊन येते मी. तुम्हाला खपत असलं तर माझं काय जातं? (स्वगत) काय माझं नशीब आहे पाहा, थोरामोठ्यांनी माझी सेवा करावी अशी माझी इच्छा तर, ताईसाहेब मलाच त्या महारड्याची सेवा करायला सांगताहेत! नशीब माझं. (जाते व चोखोबासह प्रवेश करिते.)

चोखोबा: कान्हू, तू अजून सुखरूप आहेस. प्रभूची कृपा! पण आपली आई कुठं आहे?

कान्हो: आई? का बरं? शेवंती, आई कुठं आहे गं?
शेवंती आईसाहेब काल रात्री सरकारवाड्यात गेल्या, त्या अजून आल्याच नाहीत!

कान्हो: काय? रात्री आई सरकारवाड्यातून आलीच नाही!
चोखोबा: काय? सरकारवाड्यात आईसाहेब गेल्याच शेवटी? आणि अजून आल्याच नाहीत? मग खास काही तरी दगाफटका झाला! आपलीच वेळ वाईट असली पाहिजे. नाही तर मी जीव तोडून सांगितल्यानंतरही आईसाहेब सरकारवाड्यात कशा गेल्या असत्या? त्या दुबळ्या जिवावर सरकारी हस्तकांनी काही जुलूम जबरदस्ती तर केली नसेल? काय झालं आहे आणि काय नाही, काहीच कल्पना होत नाही! - अरेरे- तरी मी आईसाहेबांना म्हटलं होतं की सरकारवाड्यात जाऊ नका म्हणून.

कान्हो: चोखोबा, काय म्हणतां, आईला दगाफटका?
चोखोबा: कान्हू, या मंगळवेढ्यात, तुम्हा आम्हाला सुखासमाधानानं राहण्याची सोय मुळीच राहिली नाही. सरकारांच्या कारकीर्दीत गरिबांच्या जिवाला, पैशाला, अब्रूला, सुरक्षितपणा राहिला नाही. पण कान्हू, सरकारनी तुमच्यावर कितीही मोठी संकटं आणली, तरी माझ्या जिवात जीव असेपर्यंत तुमच्यासाठी हा चोख्या काया व चा मनानं झिजल्याखेरीज राहाणार नाही. कान्हू-

(राग: वसंत, ताल: त्रिवट, चाल: तनमनधन सब)
निशिदिनिं तळमळ लागली कीं। राखावे तुजला सुखी॥ध्रु॥
तुजशि जीव विकिला माझा। व्यर्थ जाई तो नच जरि काजा।

तव सेवा मजला लाडकी॥१॥

कान्हो: चोखोबा, तुमचा असा देवासारखा पाठिंबा असल्यावर आम्हाला कोणत्या संकटांची भीति वाटणार? चोखोबा, संतांचा आशीर्वाद मस्तकी असला म्हणजे-

(राग: सारंग, ताल: त्रिवट, चाल: मान काही मन मूरख तूं.)

दारिं उभें जरि संकट तें। परि मी हंसुनी खेळवि त्यातिं

भक्ति-परा मति भय ना घरिते॥ध्रु॥

भानुकरे नम तें पळतें। पळतें बघुनी गुरुसी अघ तें।

अभया गुरुपदिं तशि मी वरितें॥१॥

चोखोबा: एवढी तुझी भावना दृढ असली म्हणजे कान्हू, सरकारी संकटातून सुटायला आणि सरकारच्या हातावर तुरी घायला आपण खंबीर आहोत. संतांच्यापुढं सरकार तरी काय करितील तें पाहू! बाळ, आईची चौकशी प्रथम केली पाहिजे, मी माहिती काढतो, तूं सावध रहा. दूर असे पर्यंत संकट, पण त्यात पडल्यावर धीरच धरला पाहिजे आणि मनुष्याच्या मदतीपेक्षां परमेश्वराचीच मदत मागितली पाहिजे.

कान्हो: आईला दगाफटका? माझ्यावर संकट? आणि याला कारण मीच! सरकारांच्या कामवासनेला बळी पडायला मी तयार नाही म्हणूनच का आमच्यावर या आपत्ती? देवा, पांडुरंगा,-

(राग: भीमपलास, ताल: एकताल, चाल: बन्सीधरके चरन)

देवा धरिले चरण। भक्ति सुगति जगिं मजला।

भाव बोल रुचवि कोण? सकल तुज विभो, मान॥ध्रु॥

सान थोर जीवांसि। रक्षितोसि हृशिकेशी।

अचल तुझ्या पर्दी दीन। भय नुरवी होत लीन॥१॥

प्रवेश चवथा

आनंद: विलासासारख्या सत्ताधीशाचे आम्ही बगलबच्चे म्हणजे स्वतःसिद्ध सत्ताधीशच! मी विलासाच्या मर्जीप्रमाणं वागतो, त्याला आवडेल अशी सल्ला देतो आणि त्याच्या थिल्लर लहरीला उत्तेजन देऊन माझी पोळी पिकवीत असतो! लोक विचारतात आम्ही बगलबच्चे सत्ताधीशांना का बिघडवतो? अहो, ते बिघडतात, बिघडायला तयार असतात, म्हणून आम्ही त्यांना बिघडवितो. सरकारी कृपा म्हणजे दुपारची सावली. केव्हा फिरेल त्याचा नेम नाही. पण मी ते ओळखून आहे आणि त्याच धोरणानं वागत आहे. आपलं आसन कायम व्हावं म्हणून कान्होपात्रेसारख्या वारांगनेभोवती विलासला फिरायला लावला आहे. नवऱ्यावर नाराज असणाऱ्या शीलवतीला तिच्या मनासारखं बोलून-वागून हलके हलके कब्जात घेण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. दोघांच्याहि मनाप्रमाणं वागत असल्यामुळं दोघांकडेही माझ्याशिवाय पान हालत नाही. शेवटी कोणतंही त्रांगड आपल्या गळ्यात न येता

उलट ते त्याच्याच गळ्यात घालता यावं म्हणून विलासच्या खोठ्यानाट्या कागाळ्या बेदरदरबारी सुपूर्द करण्याचं सत्र धूर्तपणानं सुरु ठेवलंच आहे! या वेळी आपली सद्दी जोरावर आहे. जो सद्दीचा फायदा घेणार नाही, त्याच्याइतका मूर्ख तोच. सध्या मी तसाच सद्दीचा फायदा घेत आहे ठीक आहे. कान्होपात्रेला विलासाकरिता 'विलास-महालात' ओढण्याची कामगिरी मी आपल्याकडे घेतली असून त्यात अडथळा येऊ नये म्हणून शामाबाईला वाडयात नेऊन अगोदरच अंधारकोठडीत टाकली आहे. आता विलास एकदा कान्होपात्रेशी नंगानाच घालू लागला म्हणजे शीलवतीशी मजा मारायला मी मोकळा झालो! शीलवती-शीलवती-कसली शीलवती! या मोठया लोकांच्या नावातच काय तो बडेजाव! झालीच आहे आठवण, तेव्हा कान्होपात्रेकडे नोकरांना पिटाळून, आपण थोडा वेळ शीलवतीचा समाचार घ्यायला जावं. पण तिथं जाऊन तिच्याशी बोलायचं काय? हं! काय वाटेल ते! रागरंग पाहायचा आणि बोलायला लागायचं! (जातो.)

प्रवेश पाचवा

(पाळेगारांचा वाडा, शीलवती व फुलवती शीलवती वेश्येप्रमाणे नटली आहे.)

शील: फुलवती, आता तरी स्वारीचं मन माझ्याकडे गुंतले का? कान्होपात्रा नायकिणीप्रमाणं तुम्ही साजशृंगार करा म्हणजे स्वारीचं लक्ष तुमच्याकडे लागेल म्हणून मला आनंदरावांनी सांगितलं. मी इतकं नटतं, सजतं, पण अजून काही गुण येत नाही. हजार प्रकारांनी वागते पण काही उपयोग नाही. मग आता करू तरी काय मी?

फुल: मी तरी काय सांगू बाईसाहेब? सरकार तुम्हाला झिडकारतात आणि तिकडे कान्होपात्रेला कवटाळायला पाहातात. त्यांचा नाद काही कमी होत नाही. आता तर सरकारांनी कान्होपात्रेचा पुरा पिच्छाच पुरवलाय म्हणे. त्यांना तिच्याशिवाय काही सुचत नाही की रुचत नाही. बाईसाहेब, मला वाटतं, आता सरकारांच्यावर या तुमच्या साजशृंगाराचा काही परिणाम व्हायचा नाही. माझा अनुभव आहे ना तसाच!

शील: मग मी आता काय करू तरी काय?

फुल: कपाळाला हात लावायचा नी देवाचा धावा करायचा!

शील: अग, पण मी तरी दुसरं काय करतं आहे? माझ्या पतिदेवाला संतुष्ट करण्याकरितांच ना मी अशी वागतं आहे? अग-

(राग: जंगल, ताल: त्रिवट, चाल: माधवजी उपकार कियो रे.)

देव गडे पति होय सतीला। अन्य नाही गति तियेला।

भलता मज जर्गिं देव बाई, कुठला? ॥ध्रु॥

नाथ पुजेला येई घाला। हृदय फुटत बघ देव वैर झाला॥१॥

- फुलं. तुम्ही म्हणता तेहि खरंच. पण पतिराज ताळ्यावर यायला असले मिळमिळीत उपाय काही उपयोगाचे नाहीत. आता जरा जालीमच उपाय करायला हवेत.
- शील काय म्हणतेस? माझ्या या साजशृंगाराचा स्वारीवर काही परिणाम व्हायचा नाही? बघू दे बरं मी कशी दिसते आहे ती? (आरशात पाहून) इश्य! काय तरी बाई माझं ध्यान हें! असं नायकिणीसारखं आम्ही बायकांनी वागावं का बरं?
- फुल कुलवतींनी असं नटू नये हे खरं, पण बाईसाहेब, हा शृंगार तुम्हाला किती सुरेख दिसतो म्हणून सांगू! मी खचित तुम्हाला सांगते की, अशा वेषात जर तुम्हाला सरकारंनी पाहिलं असतं, तर त्यांना नायकिणीचं वेड कध्दी कध्दी लागलं नसतं. पण करायचं काय? घोरोघरी त्याच परी नि सांगेना तीच बरी! (ऐकून) अगबाई, आपल्या मैनेला चाकर लोक उगीचच त्रास देताहेत वाटतं. तिला त्यांच्यापासून सोडवून डाळिंबाचे दाणे घालून येते हं! (जाते. आनंदराव येतो, त्यांचे प्रतिबिंब शीलवतीला समोरच्या आरशात दिसते. ती दचकून मागे वळून पाहाते.)
- आनंद कोण, बाईसाहेब!
- शील कोण आनंदराव? (स्वगत) काय दचकले मी! आनंदरावांना मी कशीशीच दिसले असेन!
- आनंद बाईसाहेब, आणि तुमचा हा असा वेष? (स्वगत) बाकी या वेषात काय खुपसुरत दिसते आहे!
- शील आनंदराव, मी अशी सजले खरी, पण काय उपयोग? स्वारीचं बाहेरचं वेड कमी व्हावं म्हणून मी हे करायला गेले-
- आनंद अस्सं-अस्सं! बाईसाहेब, सरकार इथं नाहीत, अशी संधि साधूनच मी तुमच्याकडे मुद्दाम आलो आहे. माझी कल्पना खरी ठरली हे फारच चांगलं झाले. घटकाभर आपणां उभयतांना मोकळेपणानं बोलतां तरी येईल आता. बाईसाहेब, मला काही नाजूक बाबतीत आपल्याशी बोलायचं आहे.
- शील काय बोलणार आहा? काही स्वारीसंबंधानं का बोलायचं आहे?
- आनंद होय! बाईसाहेब, मला सांगायला शरम वाटते.
- शील: काय सांगायचं असेल ते सांगा. मी माझं मन दगडापेक्षाही आता कठिण केलं आहे.
- आनंद सरकारांचं कान्होपात्रेविषयीचं वेड आता कमी होणं शक्य नाही. उलट तें विकोपालाच जात चालले आहे. बाईसाहेब, तुमच्याकडे पाहिलं म्हणजे सरकारांचा फारच राग येतो.
- शील आनंदराव, तिकडच्या हालचाली काय चालल्या आहेत त्या मला

कळू तरी द्या.
 आनंद ती नायकिणीची पोरं सरकारांच्याजवळ हट्ट धरून बसली आहे की
 आपल्याला पाळेगारीण करा. बाईसाहेबांच्या बरोबरीचा मान द्या
 शील काय? काय म्हणते ती?
 आनंद अहो, ती तसं म्हणायचीच. तीचा जातिस्वभावच तो, पण मी म्हणतो,
 तिनं काय वाटेल ते म्हटलं म्हणून सरकारांनी का ते कबूल करावं?
 त्यांनी का तिला तसं वचन द्यावं?
 शील काय? काय म्हणते ती?
 शील काय? स्वारीनं कबूल केलं! आणि वचन दिलं म्हणता! उद्या वेश्येची
 पोरं पाळेगारीण होणार! माझी सवत होणार! माझ्या बरोबरीनं बसणार!
 माझ्या डोक्यावर मिरी वाटणार! हे मला सहनच होत नाही!
 आनंद अरेरे! बाईसाहेब हे काय? जरा शांत व्हा. धीर धरा. तुम्हाला वाईट
 वाटावं म्हणून काही मी हे बोललो नाही. मी तुम्हाला यापकडीतून
 सरकारांना कसं सोडवता येईल याबद्दल सल्ला द्यायला आलो आहे.
 शील आनंदराव, तुम्ही माझ्याकरीता एवढं केलंत तर मी तुम्हाला जन्मभर
 विसरणार नाही.
 आनंद (स्वगत) हेच पाहिजे आहे मला.
 शील आनंदराव, मग सांगता ना सल्ला?
 आनंद सल्ला जरा जालीम आहे.
 शील पण सांगाल तर खरा!
 आनंद सल्ला म्हणजे असा - कान्होपात्रेबद्दलची वर्दी बेदरच्या दरबारी
 द्यायची. दरबारी हे कळलं आणि एकदा ती दरबारी रवाना झाली
 म्हणजे परस्पर पीडा टळली आणि आपलं काम झालं!
 शील मग त्याला काय हरकत आहे? एकदम कळवा. सुंठीवाचून खोकला
 जाऊ द्या!
 आनंद पण रीतसर म्हणजे सरकारांनीच ते कळवायला पाहिजे. इतकच नव्हे
 तर आपल्या पदराचा मौल्यवान नजराणा म्हणून त्यांनी तिला आपण
 होऊन दरबारी धाडायला पाहिजे.
 शील ते तर आता अशक्य आहे.
 आनंद म्हणून तर पंचाईत आहे. आता आम्ही कळविलं तर सरकारांच्यावर
 ठपका येईल. दरबारी धाडण्याची वस्तु जर सरकार आपल्याकरिता
 ठेवू लागले, तर तो दरबाराचा अपमान नाही का?
 शील आणि त्यामुळं आमच्या पाळेगारीवर धाडही पण यायची! आनंदराव,
 आमच्या पाळेगारीला धोका न लागेल अशा रीतीनं तुम्हाला दरबारी
 खलिता नाही का धाडता येणार?
 आनंद त्याविषयी काळजी करू नका. तुमच्याकरिता मी तसंच काही करणार
 आहे!

- शील तुम्ही माझ्याकरिता एवढं केलंत तर आनंदराव, तुमचे माझ्यावर उपकार होतील.
- आनंद अहं! बाईसाहेब, ती भाषा आता बोलूंच नका. माझ्या हातून तुमचं काम तर होऊ द्या. मग मी आपल्याकडून फार मोठं बक्षीस मागून घेणार आहे तुमच्याकरिता माझा जीव किती तळमळतो म्हणून सांगू? बाईसाहेब तुमच्या सुखाकरिता दरबारकडून सरकारांचे चांगले डोळे उघडायला लावावेत असं सुद्धा मनाला वाटतं. पण आपणच सरकारांचे डोळे कसे उघडायचे आणि कान्होपात्रेचा बंदोबस्त कसा करायचा हे मी ठरवून टाकलं असून, त्या उद्योगाला लागण्यापूर्वी तुमच्या कानावर घालायला, तुम्हाला धीर द्यायला आणि तुमचा निरोप घ्यायला आलो होतो. आता तुम्ही निर्धास्त असा! मी लागलोच समजा त्या उद्योगाला! (जातो.)
- शील लाजलज्जा गुंडाळून ठेवून मी नायकिणीसारखी नटले, पण स्वारीनं सगळं फुकट घालविलं. स्वारीनं माझी अशी हेळसांड करावी आणि आनंदरावाला माझ्याबद्दल कळकळ वाटावी! आश्चर्य आहे! स्वारीला नायकिणीच्या नादापासून आनंदराव सोडविण्याचा उद्योग करताहेत. माझ्या नाही, तरी त्यांच्या प्रयत्नाला देवा, यश येऊ दे.
- फुल (प्रवेश करून) बाईसाहेब, बोहर चोख्या महार आला आहे. तो पाहा काय सांगतो आहे ते. तो तुमचं दर्शन करावा म्हणतो. सरकारांनी त्या नायकिणीला आपल्या नोकराकडून धक्के देत विलासमहालाकडे नेली असून तिचे हाल चालविले आहेत म्हणे. चला बाईसाहेब तुम्हीच चोख्याच्या तोंडून सगळी हकीकत ऐका. कान्होपात्रेला सरकारांच्या तावडीतून कसं तरी करून सोडवा म्हणतो आहे तो!
- शील अस्सं? चल. (फुलवंती जाते) तो चोखा काय सांगतो ते ऐकते आणखी स्वारी जितं असेल तिथं तशीच जाऊन स्वारीची चांगली शोभा करते. चोखा काय म्हणतो ते ऐकलंच पाहिजे मला! पण स्वारीच्या बाबतीत आनंदरावांनी सांगितलं ते खरं की आता फुलवंती सांगते आहे ते खरं? पुरुष-पुरुष काय तरी हे पुरुष!
- (राग: मांड, ताल: त्रिवट, चाल: करमदिया)
कुटिलपणा कळला सारा। जाळी जीवा तो निखारा॥ध्रु॥
पतिच्या मुखिं मधु पोटिं हलाहल।
स्त्रीला छळिती साधुनियां की वैरा॥१॥ (जाते)

प्रवेश सहावा

(विलासमहाल, बेचैन विलासराव व नोकर प्रवेश करितात.)

विलास काय रे, कोणी गेलं आहे का नाही त्या कंचनीला खेचून आणायला?
नोकर जी सरकार.

विलास आतां तिची गय करण्याचं कारण नाही. तिला गौरवानं आणण्याची जरूरी नाही. ती येत नसेल तर तिला ओढीत आणा. माझ्या हुकूमाची अंमलबजावणी आज झालीच पाहिजे. ती कंचनी आज माझ्या पायांजवळ लोळण घेत आली पाहिजे.

(राग: कानडा, ताल: एकताल, चाल: अब कच्छू कै.)

अवगणिते आम्हांसी पाहुं कशि गणिका। त्याग देवि सौख्यासी॥ध्रु॥
विषयवशा दवि ढंग। सतीचा विफल कां मग। विदारी मना या,
का?॥१॥

त्या पोरीला माझ्या स्वाधीन न करण्यात त्या बुद्ध्या शामेची कारवाई असली पाहिजे. आणि म्हणून तिचा तो कावा ओळखून मी तिला गिरफदार करून टाकली आहे. आपल्या आईच्या आज्ञेनं ती चवचाल पोर माझ्या आज्ञेला धाब्यावर बसवीत होती. (कान्होपात्रेला घेऊन आनंदराव आणि इतर नोकर प्रवेश करतात.)

आनंद सरकारांच्या आज्ञेप्रमाणं कान्होपात्रेला हजर केली आहे.

विलास कांचनी-

कान्हो जी सरकार-

विलास कंचनी, तू आता आपल्या वाड्यात नाहीस. यावेळी कोणापुढं उभी आहेस, कोणत्या प्रसंगात आली आहेस, हे ठाऊक आहे?

कान्हो मंगळवेढ्याचे मायबाप आपण आहात. आपण मला घेऊन आला आहात. मी आपल्या मायबापापुढं उभी आहे!

विलास हं:! आम्ही तुझे मायबाप? कान्हे, आतां हे वेड पांघरून चालणार नाही. आम्ही तुला जबरदस्तीनं इथं आणली आहे. आम्ही तुझे उपभोक्ते आहोत. बोल, आता तुझी इच्छा काय आहे?

कान्हो सरकार, घरी बसून पांडुरंगाच्या भजनात काल कंठण्यापेक्षा माझी दुसरी इच्छा कधी नव्हती आणि आताही नाही.

विलास आता घरदार विसर. आनंदराव, हिच्या घरादाराचं काय केलंत?

आनंद सरकारांच्या हुकुमावरून हिचा वाडा आम्ही आपल्या ताब्यात घेतला आहे. आता तो तसाच शाबूत ठेवायचा किंवा त्यांच्यावरून गाढवाचे नांगर फिरवून तो जमीनदोस्त करायचा हे सरकाराच्या दुसऱ्या हुकुमावर अवलंबून आहे.

विलास ए गर्विष्ठ पोरी, तुझं घरदार आम्ही सरकारजमा केलं आहे. तू जर आता आपखुशीनं आम्हाला राजी झाली नाहीस तर तुझ्या घरादाराची

- वाट काय लागणार ते ऐकलंच आहेस! आता काय उत्तर द्यायचं असेल तें दे!
- कान्हो पांडुरंग जशी प्रेरणा करील, त्याप्रमाणं करायला सरकार समर्थ आहेत. आहे ते सारं सरकारांचंच आहे. जप्त केलं तरी तें आपलंच आहे. गाढवांचे नांगर फिरविलेत तरी आपलंच आहे.
- विलास काय? तुझ्या घरादाराबद्दल तुला काहीच वाटत नाही?
- कान्हो काय वाटायचं सरकार? घर कुणाचं आणि दार कुणाचं? पशुपक्ष्यांना स्वतःची घरदारां कुठं असतात? मी म्हणेन, तेवढीच उपाधी टळली. देवाच्या भजनात हे माझं असं वाटण्याची अडचणच मग राहिली नाही.
- विलास इतकी तयारी आहे का? बोलून चालून बटकीची पोर आणि दिमाख किती?
- कान्हो सरकार, कुल कुणाच्या स्वाधीन नसतं. शील स्वाधीन असतं. मी वेश्या असले तरी मी पवित्र राहू नये, देवाचं नावं घेऊ नये, श्रेष्ठ पदाला चढू नये असं थोडंच आहे?
- विलास घमेंडखोर! तुझ्या देवाच्या नावाच्या थापा पुरे कर. आम्ही देवबीव काही जाणत नाही. तुझ्या देवाची तुला घमेंड आहे नाही? घरदार गेलं तरी तूं बेफिकरी दाखवितेस? आनंदराव, आणा त्या थेरडीला.
- आनंद (मुजरा करून जातां जाता स्वगत) विलास, कंचनी आणि पाळेगारी तुझ्या हातून जाण्याकरिता आणि ती शीलवतीसुद्धा मला मिळण्याकरिता तुझ्या या नंग्या नाचाला साह्य दिलंच पाहिजे! (जातो)
- कान्हो देवा, आता कोणता प्रसंग मला तूं पाहायला लावणार आहेस? पांडुरंगा! विठ्ठला! (शामाबाईला काढण्यांनी बांधून तरवारीच्या पाहान्यात आनंदराव घेऊन येतो. मायलेकीची दृष्टादृष्ट होते.) आई आणि अशी बंदीत? काय पाहातें आहे! (मायलेकी भेटायला जातात, तोंच विलासरावांचे नोकर शामाबाईला खेचतात.)
- विलास हां खबरदार! खेचा रे मागें तिला. मायलेकींना प्रेमानं भेटण्याकरिता इथं आणलं नाही. कान्हें, तुझं मन किती खंबीर आहे, हे पाहाण्याकरिता तुम्हाला इथं आणलं आहे. शामे, तुझ्यावर कोणता प्रसंग आहे हे ओळख आणि आता बदेरच्या दरबारी आपल्या पोरीला नेण्याची कल्पना विसरून जा. माझी बटीक व्हायला आपल्या पोरीला सांग, तरच तुझ्या नशिबाचा हा बंदिवास चुकेल.
- कान्हो देवा, काय करूं मी? माझ्याकरिता आईला हे कष्ट? जिनं मला आपल्या पोटी नऊ महिने वागवून माझं आजवर लालनपालन केलं, त्या माझ्या माऊलीला माझ्याकरिता आणखी हे कष्ट? आईवरचं संकट टाळण्याकरिता मी विषयाच्या कर्दमात लोळायला तयार होऊ

का?

विलास अशा एकमेकींकडे पाहून काय होणार? तुमच्या डोळ्यातल्या अश्रूंचा आता काही उपयोग नाही. कान्हे, हा देखावा पाहाण्याइतकं तुझं मन खंबीर असेल तर यापुढची जालीम मात्रा माझ्याजवळ आहे!

शामा कान्हू! कान्हू!

कान्हो आई!आई! पांडुरंगा, आईचे हे हाल डोळ्यांनी पाहवत नाहीत, माझ्या हृदयाचं पाणीपाणी करून टाकताहेत रे! पांडुरंगा, या क्षणी मी कशी वागूं? माझं मन चळू पाहात आहे रे! तुझ्यावरचा विश्वास डळमळू पाहातो आहे.

पडद्यांत - चोखोबा

अभंग-राग-पिलू

ऊंस डोंगा परी रस नोहे डोंगा। काय भुललासी वरलिया रंगा॥१॥

चोखा डोंगा परि (विठ्ठल) भाव नोहे डोंगा।

काय भुललासी वरलिया रंगा॥२॥

अहाहाहा! काय? हा वरला रंग आहे! पांडुरंग खरा आहे! तो पाठीशी उभा आहे! पांडुरंगाला माझी करूणा येणार! अहाहाहा! चोखोबाच्या अमृतवाणीनं मला नवीनच धीर आला आहे. (भक्तिभावानं नमस्कार करिते.)

विलास तो म्हारडा बाहेरून शंख करतो आहे काय? आणि त्याच्या अभंगाच्या धीराच्या जोरावर ही कंचनी आमच्या शब्दाला पायाखाली तुडवते आहे! जा रे, त्या धेडग्याला पकडून अंधारकोठडीत फेंकून द्या. कान्हें, त्या धेडग्याचा आधार घेतेस काय? पहा आता त्याच्या जन्माची वाट.

शामा बाळ, माझी ही अवस्था तुला पाहावते का गं? कान्हू, माझं एक राहू दे, पण आपल्या सुखाकडे तरी तू पाहा. बाळ, तुझ्या सुखाकरिता मी हा जन्माचा नरकवास पत्करते. बाळ, सरकाराच्या इच्छेला मान-

कान्हो पांडुरंगा, माझ्या आईच्या तोंडातून हे काय वदविता! तिच्या आणि माझ्या अंतःकरणाला अशा डागण्या का देता? आई गं-

शामा बाळ, आपण गणिका आहोत,-

कान्हो आई गणिका असलो तरी माणसंच आहोत ना?

शामा पण बाळ, हे हाल पाहावत नाहीत आणि सोसवतही नाहीत गं!

कान्हो आई, हे हाल, हा छळ, देवाच्या नावाची कांस धरणाऱ्यांनी आपल्या अंगाखांद्यावर घालयचे अलंकार समजले पाहिजेत.

विलास असं का? अजून ताठा! अजून घमेंड! हे हाल, हा छळ, हे तुमचे अलंकार का? हे अलंकार आणखी देखील चढविण्याची आमची तयारी आहे! हे अलंकार आणखी हवेत, तर मग डोळ्यात पाणी कां?

कान्हो सरकार, हे पाणी या अलंकाराच्या दूःखाच नसून सरकारांच्या होत असलेल्या अधःपताचं आहे. सरकार-
 (अभंगः राग-मांडः तालः कवाली)
 विषयाचे संगती । नाश पावले निश्चिती॥१॥
 पडली इंद्राला । भस्मासूर भस्म झाला॥२॥
 चंद्रा लागला कलंक। गुरुपत्नीस रमला देख॥३॥
 रावण मुकला प्राणासी । म्हणे कान्होपात्रा दासी॥४॥

विलास आमचा अधःपात हं! ही अगदी सीतासावित्रीच पडली की नाही. सांगून सवरून रांडरू आणि-

कान्हो सरकार, कशाला माझ्या अपवित्र कुळीचा उच्चार करता? आम्ही वारांगना- होय, खरं आहे-आम्ही वाईट. वारांगना आणि नरक सारखाच. त्या नरकातून निघून आम्ही माणसात येण्याकरिता तळमळतो आहोत. असं असतां, आपल्यासारख्या समर्थानी आम्हाला हाताला धरून माणसांत आणायचं का त्या नरकातच कुजवायचं बरं? सरकार, शेताच्या रक्षणासाठी कुंपण असतं, पण तें कुंपणच जर शेत खायाची इच्छा करू लागलं तर त्या शेताचं कसं व्हायचं? आमचं आपण रक्षण करायचं का असे विचित्र प्रसंग आमच्यावर आणून आम्हाला माणसातून उठवायचं? सरकार, अशानं जगात दुर्गुणांचा, पापाचा, दुष्ट रोगांचा फैलाव होईल का पाडाव होईल? बदफैली वाढेल की कमी होईल? नायकिणी नष्ट होतील की वारांगनांची वाढ होईल बरं?

विलास तूं स्वसंतोषानं आम्हाला राजी झाली असतीस तर वेश्यांच्या उद्धाराकरिता तूं सांगितले असतेस ते प्रयत्न आम्ही मोठ्या हौसेनं केले असते.

कान्हो स्वतः पाप करणाऱ्याला दुसऱ्याला पापातून वर काढताच येत नाही. जे स्वतःविषयानं वेडे झाले आहेत. ते वारांगनांचा उद्धार काय करू शकणार?

विलास कान्हे, जीभ आवर! काय ग ए शामे!

शामा सरकार, माफ करा! काय माझे हाल व्हायचे असतील ते होऊ देत. मला आता जगात असे किती दिवस काढायचे आहेत? माझे हाल मी सोशीन, पण कान्हेच्या इच्छेआड मी येणार नाही. तिला देवाच्या मार्गातून परत फिरायला मी सांगणार नाही.

कान्हो आई, आई, केवढं तुझं थोर हृदय हें!

विलास शामा, पाहाच तर मग चमत्कार. आनंदराव, उडवा या बुद्धीच्या पाठीवर फटके. किती हाल सहन करते तें पाहू दे. बुद्धे नको सांगूं हं तूं आपल्या पोरीला! तुझ्या पाठीवर फटके ओढले जात असतांना

तुझ्या पोरीला जबरदस्तीनं मी बाहुपाशांत कवटाळून तिची आणि तुझी घमेंड आतांच धुळीला मिळवितो पहा! (आनंदराव झेंडूला सांगतो, झेंडू शामेच्या पाठीवर फटके मारायला धावतो. विलासराव कान्होपात्रेच्याजवळ जाऊन तिला कवटाळायचा प्रयत्न करतो तोंच शीलवती येते.)

शील झेंडूया, हात आंवर, कोणाच्या पाठीवर कोरड ओढतो आहेस? हात आवर. (झेंडू हात आवरून धरतो. सर्वांचे लक्ष शीलवतीकडे जाते.) महाराज, काय हा प्रकार मांडला आहे.

विलास अरे, शीलवती इथं कशी आली? हिला कोणी वर्दी दिली? सारा अनर्थ झाला!

शील महाराज, या बाईच्या पाठीवर फटके काय म्हणून ओढता ती अशी जखडलेली कशाकरिता? तिची ही पोर आपली राणी व्हायला पाहिजे म्हणून? द्या तिला सोडून. मी सांगते ना तिला सोडून द्या म्हणून! महाराज, माझ्या मनाला, माझ्या रूपाला तुडवून आपण माझी ही चांगली शोभा केलीत. मी आपल्याला आतां बजावते, आपण स्वतः या कान्होपात्रेला बेदरच्या दरबारात पोहोचती केली पाहिजे, तरच आपली पाळेगारी शाबूत राहिल. बाई, तुम्ही खुशाल बेदरला जा की आणखी कुठंही जा. पण यापुढं या मंगळवेढ्यात राहू नका. (सर्व जातात)

कान्हो माझ्या पंढरिनाथा, शीलवतीबाईसाहेबांच्या रूपानं येऊन माझी लाज तूंच राखलीस. देवा, आतां तुझ्या चरणावाचून मी दुसरीकडे कुठं जाऊ?

(राग: जोगी, ताल: रूपक, चाल: कैसे करूं मै तो प्रभू.)

साद प्रभूला घालिता। धाऊनी तो पावला॥ध्रु॥

उपकृति उमजे आजला । पांखर माया हो मला ॥१॥

प्रभु वर मजला ऐकला। विकला आत्मा तोषला॥२॥

अंक तिसरा समाप्त

अंक चवथा प्रवेश पहिला

(मंगळवेढयाहून पंढरपूरला जाणारा रस्ता. शेवंती प्रवेश करते)

शेवंती विठ्ठल! विठ्ठल! विठ्ठल! तो मेला विठ्ठल अजून तोंडात बसतच नाही. तसं म्हटलं तर हा वेश तरी माझ्यासारखीला शोभतो आहे का? करून करून भागल्यावर जें करायचं तेच मेलं आता माझ्या नशिबी आलं आहे? आमच्या ताईसाहेबांनी तसं केलं नसतं, तर मला तरी हे असं कशाला करावं लागलं असतं? विठ्ठल, विठ्ठल अहं! काही तरीच हें माझ्या नशिबाला आलंय! अशानं धंदा कसा व्हायचा? चार गिऱ्हाईकांचे चेहरे कसे नजरेला पडायचे नि जिवाला गोड तरी कसं वाटायचं? हं! पण करायचं काय? मी म्हणते, अशा वेषाला भाळून पंढरपुरात मला भरपूर गिऱ्हाईकी मिळाली तरी चालेल. आपली साळसूदपणानं ताईसाहेबांच्याजवळ राहीन, आणि भोळीभाबडी गिऱ्हाईकही पटवीन. विठ्ठल, विठ्ठल! वाटेनं इतक्या दिंड्यातून जाण्याची काही बुद्धि मला होत नाही. फुकट मेले माझ्या तोंडाकडे पाहात राहायचे! त्यापेक्षा एकटीच गेलेली काय वाईट? पण इतकं करून पंढरपुरात ताईसाहेबांची भेट झाली म्हणजे बरं होईल? विठ्ठल, विठ्ठल. (जाते. तिच्यामागून झेंडू येतो.)

झेंडू माणसाची चाकरी गेली म्हणजे त्याला हे असं भटकावं लागतं. चाकरी सुटल्यावर दुसरा धंदाच नाही. त्यातल्यात्यात अलीकडे वारकऱ्यांचा प्रतिष्ठित भिकाऱ्यांचा धंदा निघाला आहे. हें ठीक आहे. अहो, देवाच्या नावावर गांवोगाव भीक तरी मागतां येते. नाही तर काय मरायचं. शामाबाईच्या पाठीवर मी ऐनवेळी कोरडा ओढला नाही, अशी सरकारांची समजूत झाली. त्यांचा अपमान झाला. झालं, दिलं प्रायश्चित त्यांनी या गरिबाला, त्याच फटक्याचे तडाखे मला मिळाले आणि केलं नौकरीतून कमी. घोटाळा केला बाईसाहेबांनी, आणि त्यांचं प्रायश्चित मिळालं मला गरिबाला. तेव्हा आहे की नाही न्याय? मग आला वैताग. झालो वारकरी, निघालो पंढरपुरी. करतां काय? वारकरी होऊन पंढरपुराला निघालो; पण तोंडात देवाचं नाव येईल तर देवाचीच शपथ! देवाचं नाव काय फुकटचं आहे? उभ्या हयातीत असा छानछुकीत काळ गेलेला, आणि आता एकाएकी देवाचं नाव तोंडी येणार कसं? एखाद्या दिंडीत शिरलो असतो तर भजनाच्या नादानं देवाचं नाव तोंडात आलं असतं. (शेवंती विठ्ठल, विठ्ठल असे म्हणत प्रवेश करते, ते ऐकून) अरे वारकरी वाटेत आहे वाटतं? वारकरी तर आहेच पण विशेष आनंदाची गोष्ट म्हणजे तो बुचडेबुवाअसून शिवाय

एकटा आहे ही सोबत बरी आहे आपल्याला. गाठलं पाहिजे अगोदर!
(जवळ जातो) विठ्ठल, विठ्ठल म्हणत आहे, आपणही तेच म्हणावं
म्हणजे आपोआप तिचं लक्ष माझ्याकडे वेधेल!

शेवंती (स्वगत) मेलं एकटं एकटं चालायचासुद्धा कंटाळा येतो. बरोबर कोणी
सोबत असती तर! विठ्ठल, विठ्ठल!

झेंडू विठ्ठल, विठ्ठल! ए विठ्ठल विठ्ठल!

शेवंती (स्वगत) अं! कोणी वारकरी येतोय वाटतं मागून? बरी झाली सोबत
तरी! (मागे पाहून) अगबाई, हे कोण झेंडू? आणि वारकरी!

झेंडू अरररर! शेवंती! तूं आणि संतीण! मला वाटतं तुझ्या मालकिणीचा
वाडा सरकारांनी जप्त केला, त्या जप्तीत तूही जप्त झालीस.

शेवंती आला होता तो वक्त, पण संधी साधून झुकांडी दिली म्हणून सुटले.
पुढं दुसरा मार्गच नाही. तेव्हा म्हटलं नको मंगळवेढे आणि धरली
पंढरीची वाट.

झेंडू तें ठीक झालं. नाही तर आहे काय मंगळवेढ्यात? पंढरीला चहूमूलखाचं
माणूस येत असतं! तिथं तुझ्यासारखीचं सहज सुखानं पोट भरेल.
आणि पंढरीत राहायला तूं शोभतेसही चांगली पायघोळ संतीण!

शेवंती आणि तूं पायघोळ संत काय कमी शोभतो आहेस? पण काय रे, तुला
सुखासुखी ही भिकेची झोळी का आठवली?

झेंडू शेवंती! ती एक भयंकर करुण कर्मकहाणी आहे. अगं, संसारात वैताग
आल्याशिवाय का कुणी पंढरपुरचा हा मार्ग धरीत असतो? सरकारांनी
माझी चाकरी हिसकावून घेतल्यामुळं मी बेकार झालो आणि म्हणून
प्रतिष्ठित भिक्षेकरी बनून मी असा पंढरपुरचा रस्ता सुधारला.

शेवंती मग तुझी बायको फुलवंती- ती कशी नाही तुझ्याबरोबर? तिला कशी
नाही आणलीस?

झेंडू ती येते म्हणाली. पण मीच नको म्हटलं. सगळ्यांनी भीक मागून
करायचं आहे काय? म्हटलं, मी एकटाच जातो पंढरपूरला! पैशात
कापूर, बुक्का, खडीसाखर, लाह्या, डाळ, फुलांची माळ, तुळशी
घेऊन देवाला करतो अर्पणआणि माझी चाकरी मला परत मिळू दे
म्हणून देवाला लोटांगण घालून करतो नवस, आणि मिळवितो परत
चाकरी! देवात देवपणा असेल तर माझ्या दामुक्याच्या देणगीला भाळेल
आणि माझी चाकरी मला परत मिळेल. नाही तर देव कसला आणि
काय कसलं?

शेवंती मग आता फुलवंती कुठं आहे?

झेंडू का बरं? ती अजून बाईसाहेबांच्याजवळ चाकरीला आहे. म्हणून तर
मी निर्धास्त आहे.

शेवंती ती चाकरीवर नसती तर? तूं असा इकडे, ती एकटी तिकडे-

झेंडू ती एकटी असती तर घरात कोंडून ठेवून मगच बाहेर पडलो असतो फुलवंतीचं पाऊल घराच्याबाहेर पडून कसं चालेल? तो लेकाचा आनंदराव त्याची दृष्टि मोठी वाईट आहे. एकदोन वेळा माझ्या बायकोकडे वाईट नजरेनं पाहाण्याचा प्रयत्न केला असावा असा मला संशय आहे-

शेवंती काय? थोरामोठ्यांत हाही गोंधळ असतो का?

झेंडू तें काही विचारू नकोस. थोरमोठ्यातल्या त्यातून सरकारांच्या सभोवतालच्या बगलबच्चांचे घोटाळे-तें बोलू नये आणि चालू नये! म्हणून म्हणतो मी माझ्या बायकोला बंदोबस्तानं ठेवल्याशिवाय पंढरीला निघालो नसतो. तूं का सुस्कारा सोडतेस? तूं का वाईट तोंड करतेस?

शेवंती थोरमोठे लोक असं करायला लागले तर आमच्यासारख्यांची पोटं तरी कशी भरायची? पंढरपुरलासुद्धा जर असंच असेल तर आमचा धंदा तिथं तरी कसा चालायचा?

झेंडू काय, तूं पंढरपुरला जाऊन धंदा करणार? चारी मुलखातली माणसं तिथं पुण्याई करण्याकरिता येणार आणि त्यांच्या पदरात तूं पाप बांधणार?

शेवंती मा कशाला कुणाला पाप करायला लावू? मी आपला पोटाचा धंदा करणार.

झेंडू त्यापेक्षा शेवंती, एकाद्या संभाविताला शोधलंस आणि त्याच्या आभयानं राहिलीस तर-

शेवंती झेंडू, जगात संभावित आणि सभ्य कुठं असतात हें मला रे काय माहीत? आमच्याकडे संभावित कोण येणार? आमच्याकडे येणारे सगळे छाकटे! तूं देतोस का संभावितांचा पत्ता? तूं दाखवितोस का एकाद्या संभाविताचं घर?

झेंडू तसं नव्हें गं! कुणा एकाला चिकटून राहिली असतीस तर-

शेवंती मोठा आला आहे शहाणपणा शिकवायला! माझ्या मनात पुष्कळ होतं तुलाच चिटकून राहायचं म्हणून. पण तूं निघालास किनई असा भीक मागत. सांगणं सोपं असतं, पण वागणं कठीण असतं म्हटलं?

झेंडू खरं आहे तुझं बोलणं! बरं, पण आतां तू काय करणार?

शेवंती आता पंढरपुराला जाईन, माझ्या मालकिणीची गाठ घेईन-

झेंडू म्हणजे! शामाबाई कान्हूला घेऊन पंढरीला गेली?

शेवंती नाही तर तुला काय वाटलं?

झेंडू मंगळवेढ्यांत हूल उठली आहे की दोघीही मायलेकी बेदरच्या दरबारी चालत्या झाल्या.

शेवंती मुळीच नाही. त्या दोघी मायलेकी चोखोबाच्या साहाय्यानं पंढरपुराला गेल्या आहेत. म्हणून तर त्यांच्या आधारावर मी तिकडे चालले आहे.

त्यांच्यावाचून मला तरी कुठं चैन पडणार? म्हणून माझ्या मालकिणीबरोबर मी आता कायमचीच पंढरपूरला जाऊन राहाणार. झेंडू तरी हरकत नाही. मी म्हणतो पंढरपुराला ओळखीचं आणि सत्तेचं आपलं एक ठिकाण झालं. केव्हाही आलं तरी पंचाईत नाही. का? शेवंती चांगला वारकरी झाला आहेस, तरी हे आहेच का? चहाटळ नाही तर - आता देवाचं नाव घे आणि घाट चालायला लाग. क्षेत्राला चालला तरी फाजीलपणा आहेच. हं, घे देवाचं नाव!

झेंडू तूच घे देवाचं नाव. मी फक्त वाजवतो. सहकुटुंब यात्रेला जावं म्हणतात. ती नाही तर तूं आहेसच. आपली यात्रा सफल होणार.

शेवंती बरं आतां चालू लाग. म्हण विठ्ठल! विठ्ठल! (जातात)

प्रवेश दुसरा

(पंढरपुरच्या घाटातील तळ. चोखोबा व वारकरी भजन करीत येतात.)

(अभंग - राग-सिंधकाफी ताल: धुमाळी)

एक तत्त्व नाम दृढ धरि मना । हरीसि करुणा येईल तुझी॥धृ॥

तें नाम सोपारे रामकृष्ण गोविंद। वाचेशीं सद्द जपे आधी॥१॥

ज्ञानदेवा मौन जपमाळ अंतरी। धरोनि श्रीहरी जपे सदा॥२॥

चोखोबा धन्य आहे कान्हूची! तिच्या ठायी पांडुरंगाच्या पायाची खरी आस जडली आहे. नाहीतर सरकारांनी इतक्या हालअपेष्टा केल्यानंतर पांडुरंगाच्या पायाचा ध्यास घेऊन ती बसलीच नसती. शीलवतीबाईसाहेबांनी माझ्या कान्हूचा मत्सर मांडला. त्या मत्सरानं पेट घेऊन कान्हूला त्यांनी मंगळवेढयाबाहेर हाकून लावलं. बाईसाहेब माझ्या देवावर अपकार करायला गेल्या, पण तो कान्हूला उपकारच झाला. पांडुरंगाच्या पायाला मिठी घालायला ती आनंदानं त्याच पावली सर्वस्वावर तुळशीपत्र ठेवून निघाली. सरकारांच्या छळानं जर्जर झालेली आई मध्येच आजारी पडली नसती, तर एव्हाना कान्हू पंढरीनाथांच्या पायांना बिलगली देखील असती. (कान्होपात्रा प्रवेश करिते) कान्हू-

कान्हो आतांच निघालो तर दुपारपर्यंत पंढरपुरला पोचूं ना?

चोखोबा होय, सहज पोचू. इथून एक टप्प्यावर विसावां आणि तिथून दुसरा टप्पा पंढरपूरच!

कान्हो मग आज निघायचं पंढरपुरला?

चोखोबा काही हरकत नाही. पण आपल्या आईच्या प्रकृतीला आराम वाटला म्हणजे-

कान्हो आईला आता चांगली हुशारी वाटते. तिचीच इच्छा आता वाट चालू लागावं अशी आहे. नाही तर पुन्हा एखादं संकट यायचं!

चोखोबा आता संकटाची धास्ती नाही. सरकार पुन्हा पाठलाग करतील अशी तुझ्याप्रमाणं माझी कल्पना होती-

कान्हो तीच भीति अजून आईला वाटते. शीलवतीबाईसाहेबांच्या धाकाचा तात्कालिक झालेला प्रभाव टिकाऊ कसा होणार? त्यांना झुकांडी देऊन सरकार आमचा पाठलाग करायचे.

चोखोबा ही कल्पना खोटी नव्हती आणि नाहीही! पण मंगळवेढ्यापासून आपण किती तरी जवळ असून चार दिवस झाले तरी अजून आपल्यापर्यंत सरकारांनी मजल मारली नाही, तेव्हा त्यांच्या पाठलागाची भीति आता व्यर्थ ठरली आहे. मला आताच बातमी कळली की, सरकार बेदरच्या रोखानं गेले. त्यांना कुणी सांगितलं की तुम्ही बेदरला चालत्या झाला आहात. बेदरला पोहोचण्यापूर्वी तुम्हाला गाठायचं असा त्यांचा निश्चय झाला असून ते बेदरपर्यंत पाठलाग करणार आहेत.

कान्हो तोपर्यंत आपण पंढरीला पोहोचू देखील. जगत्पत्तीच्या कंठी मिठी घातल्यावर मला तिथं त्रास देण्याची कळिकाळाची देखील प्राज्ञा नाही.

चोखोबा हे तर देवच बोलून चुकला आहे!

कान्हो चोखोबा, माझ्याबद्दल तुम्हाला भारीच वाटतं हो!

चोखोबा बाळ, तुझी योग्यताच तशी आहे. आपल्या वर्तनानं तूं आम्हां सर्वांना तुझ्यापुढं ठेंगणं केलं आहेस-

(राग: बहार, ताल: त्रिताल, चाल: मैं ना जाऊंगी सैंया)

तुझ्या विमल पुण्याइची ध्वजा उंच फडके साची।

प्रभु राखी तुजला शुची॥ध्रु॥

तो तारा नभीं जेविं। या लोकीं तूं तेवीं। हरिचरणीं त्या भक्ति दावी।

जन्म होई तव सार्थची॥१॥

पण बाळ, या चोख्यानं संतांच्या सेवेपेक्षा अधिक काहीच केलं नाही. सरकारांनी आईला अटकेत ठेवलं आणि तुला जबरदस्तीनं खेचून नेलं हे कानावर आलं. त्याच वेळी पुढं काय होणार याचं मूर्तिमंत भेसूर चित्र माझ्या डोळ्यापुढं उभं राहिलं. मी तुम्हाला सोडविण्याची काय युक्ति करावी म्हणून विचार करू लागलो तेव्हा पांडुरंगानंच बुद्धि दिली. शीलवतीबाईसाहेबांना भेटून त्यांना तुझी हकीकत सांगून विलासमहालाकडे धाडलं. यात मी काहीच केलं नाही. हे श्रेय पांडुरंगाचं आहे.

(राग: धानो, ताल: त्रिवट, चाल: तुप जाय बसे मोहन)

तुम्हि थोर खरे सागर असतां। थांग न परि मज देता।

उलट मात्र लघुता घेता॥ध्रु॥

दुरित सकल जाशा नेता। थोरवि सातांची गातां।

म्हणुनी वंदन हे ताता॥१॥

चोखोबा असू दे. बाळ माणसांची स्तुति फार करू नये. त्यानं पुण्याईला उतरती

कळा लागते.

कान्हो मग जेव्हा तेव्हा तुम्ही बरी माझी स्तुति करिता?

चोखोबा आता काय सांगावं तुला? तूं प्रत्यक्ष देवाची. पण जाऊ दे! आपण दोघेही देवाचेच! तेव्हा दोघेही पंढरीनाथाचे गुणानुवाद गाऊ म्हणजे झालं. (एक वारकरी येतो.)

वारकरी शामाबाईंनी तुम्हाला बोलावलं आहे. जेवण तयार आहे. जेवण झाल्यावर वाट चालायला लागायचं असं त्यांचं म्हणणं आहे.

कान्हो स्तुति ऐकायचा कंटाळा म्हटलं तरी लोक असे पायां पडूं लागतात. पाया का पडतात कोण जाणे. असं लाजल्यासारखं होतं की काय सांगू!

चोखोबा पाया पडणाऱ्याच्या उलट आपणही पायां पडावं म्हणजे झालं. चला, जेवून घेऊं म्हणजे लवकर वाट चालायला बरं पडेल.

(चोखोबा, वारकरी जातात. कान्होपात्रा एकटीच मागे राहते.)

कान्हो मी आज पंढरीला जाणार! किती आनंद झाला आहे मला! मी आज सासरी जाणार मला सुखरूप न्यायची जबाबदारी चोखोबांच्यावर आहे. ते मला मूळ आले आहेत. आई पाठराखीण म्हणून येते आहे. दिंडीतले वारकरी माझो भाऊ - या आपल्या बहिणीच्या सासरचं वैभव पाहायला आणि बहिणीच्या भाग्याच कौतूक करायला येताहेत, असंच मला वाटतं. श्रीमुख पाहायला मी किती उतावीळ झाले आहे! देवा, तुम्ही मला कुणासारखे दिसाल बरं? गुलाबासारखे? हो, तसेच दिसा! मला आनंद होईल. पण किनाई, गुलाबासारखे फसवे होऊ नका! तसं फसवलं तर मी दुःखी होईल. तुम्हीही मला दुःखी करू लागलात, तर कान्हेनं सुखाची आशा कुणापासून बरं करायची? देवा, तुमच्या सेवेला मी आज येणार. आपली सेवा मी अगदी मनापासून करीत जाईन. पादसंवाहन नेमानं करीन त्रयोदशगुणी विडा तयार करून द्यायला मी कधी चुकायची नाही. अंधरीचं अमृत प्रेमानं पाजीन. हाताचा हार देवा, आपल्या कंठातून कध्दी कध्दी काढायची नाही. देवा, आपल्याला आवडेल असंच बोलेल, आपल्याला सुख-निद्रा यावी म्हणून रोज गोड गळ्यानं गाऊन दाखवीत जाईन. मग तरी माझ्यावर प्रसन्न व्हायचं होईल ना? मग तरी देवा, कान्हीला आपली म्हणाल ना? काय, माझी सेवा नको म्हणता? माझा स्पर्श खपायचा नाही आपल्याला? कां? कां बरं? मी पतित म्हणून होय? हे काय बरं देवा? असं अज्ञ जनांनी म्हणावं. असं भलतंच म्हटलं तर आपल्याला नाही शोभायचं! देवा, हृदयेश्वरा-

(राग: अरब्बी, ताल: एकताल, चाल: लगन धरन.)

पतित पतित कधि न म्हणा। मज न गणा दीन हीन।

दोष वृथा आवडे ना॥ध्रु॥

कुस्करून सुमन-सुमां, ना अपमाना। थोरपण होत ना उणा?॥१॥
जीव-पुष्प तव चरणा। अर्पित कान्हा, भक्तिविना.नाही वासना॥॥१॥
देवा, देहालापतित होऊ दिलं असतं, मनाला पापी केलं असतं, तर
तुमच्या चरणासाठी मी सर्वस्वावर पाणी सोडलं असतं का? आता
आपल्यापासून मला दूर लोटलीत तर माझ्या उद्धारासाठी देवा आपल्या
नावानं मोठ्यादा (आता 'पंडलीकवरदा हरि विठ्ठल' असा गजर होतो.)
असा प्रणांतापर्यंत आपल्या पायाजवळ टाहो फोडीत राहीन, गजर
करीत राहीन. देवा, आता माझ्यापासून आपण किती दूर जाल?मी
मनोवेगानं आपल्याला गाठल्याखेरीज राहाणार नाही! (कल्पनेसमोरची
देवाची मूर्ति दूर दूर जात आहे, व ती त्याच अनुरोधाने त्याला
पकडण्याकरिताच जणू जाते. दुसऱ्या बाजूने आनंदराव व शीलवती
प्रवेश करितात.)

शील थांबा, आनंदराव, तुम्ही मला मेण्यातून उतरवून अशी इकडे कोणीकडे
चालविली आहे. ते कळू द्या अगोदर! मला कससंच होतंय. वाडयातून
मी बाहेर पडले नसते तर चांगलं झालं असतं, असं मला वाटू लागलं
आहे. थांबा, पुढं कुठं नेणार आहात मला?

आनंद पुढं यायचं नसेल, तर इथंच थांबू या.

शील इथंच थांबू या? आनंदराव, काय बोलतां हो? माझ्यावर महाराज
रागावले आणि कुठं चालते झाले. त्यांचा चार दिवसांत ठिकाणा नाही
मला त्यांना भेटायचं आहे, त्यांची भेट करवी म्हणून मी तुम्हाला
म्हटलं. तुम्ही ते कबूल करून मला वाडयाबाहेर काढलंत आणि इथवर
आणलंत. मी इथून पुढं येणार नाही. सांगा, महाराज कुठं आहेत ते
सांगा.

आनंद कालपरवाचे महाराज कान्होपात्रेचा पाठलाग करीत बेदरच्या वाटेला
लागले आहेत. एव्हाना तिच्यासह त्यांनी बेदर गाठलंही असेल. आणि
आजचा तुमचा महाराज हा तुमच्या पुढं उभा आहे.

शील काय? काय म्हणालात?-

आनंद मी काय म्हणालो, हे तुमच्या लक्षात आलं नाही अजून? ठीक आहे.
तुम्हाला समजेल अशा विस्तारानं सांगतो. ऐकून घ्या. शीलवती
बाहेसाहेब, ज्याप्रमाणं तुम्ही मंगळवेढ्यातून कान्होपात्रेला बेदरला
हाकून दिलंत त्याप्रमाणंच तिच्या पाठोपाठ विलासाला मी पिटाळला
आहे. आता विलास आणि कान्होपात्रेच्या मंगळवेढ्याला परत येण्याची
मुळीच धास्ती नाही. तुमच्या पूर्वीच्या सख्ख्याप्रमाणं कान्होपात्रा
आपल्या गुणानं आणि विलास आपल्या दुर्गुणानं बादशहाच्या कायमचा
पाहुणचार घेत राहिल, अशीच मी कारवाई केली आहे. शीलवती,

पाळेगारीसुद्धा तूं आता माझी झाली आहेस. वाहवा! बहुत दिवसाची माझी महत्वाकांक्षा आज शेवटाला गेली. बाईसाहेब, आनंदरावांना आजचा आनंदाचा दिवस आपल्या कर्तबगारीने मिळविला आहे.

शील अगबाई! कसले भयंकर शब्द माझ्या कानांत घुसताहेत हे? कसाबा, काय- काय केलंस तूं हे?

आनंद शीलवती, मी काय केलं ते आताच नाही का सांगितलं? आणि आतापर्यंत तरी प्रत्येक गोष्ट तुझ्याच सल्ल्याने मी करित आलो आहे नाही का? तुला कान्होपात्रा नको होती, मला विलासराव दूर करायचे होते- बस्स! आपणा उभयतांना, मनापासून जें पाहिजे होतं तेंच मी केलं आहे.

शील पाण्या, तुझं डोकं ठिकाणावर आहे का? कुणापुढं उभा आहेस तूं? काय बडबडतो आहेस? तुझ्या जीभेला काही हाड आहे का?

आनंद अशी काय बोलते आहेस. काही कळत नाही. शीलवती, आपल्या वाड्यात प्रेमाचे खेळ खेळायला संकोच वाटेल म्हणून विलासाच्या भेटीचं निमित्त पुढं केलंस आणि माझ्याबरोबर या निसर्गाच्या उघड्या रमणीय ठिकाणी आपण होऊन तर आलीस, आणि आता ऐन वेळी अशी भलतंस बडबडतेस? पहिल्यापासून प्रेम दाखवून आता अशी वागणूक? पण हा जर तुझा भित्रेपणा असेल तर-

शील नराधमा! तुला काही काळीज आहे का? काही लाजलज्जा आहे का?
आनंद काळीज आहे की नाही हे मला माहीत नाही. लाज तर मुळीच नाही. आणि भलत्या वेळी ती ठेवून करायची काय? सुंदरी, तुला तरी अशा वेळी लाजणं बरं दिसत का?

शील दूर हो विश्वासघातक्या -

आनंद विश्वासघातकी? आणि मी एकटाच? दोघंही विश्वासघातकी नाही काय? तूं नवऱ्याशी विश्वासघात केलास आणि मी धन्याशी केला. पण त्यात तरी बिघडलं काय! अग, विश्वासघाताशिय धाडस नाही. धाडसाखेरीज हवं ते सौख्य मिळत नाही. तूं आणि मी विश्वासघात केला, म्हणूनच ना आजचा हा तुझ्यामाझ्या प्रेमाचा सुप्रसंग प्राप्त झाला?

शील मेल्या, तोंड आपट. माझ्यासमोर वाटेल तसं बहकायला मला काय वारांगना समजतोस?

आनंद छट्! मी शीलवतीला शीलवतीच समजतो! तुला वारांगना कशी समजेन? आणि तसं पाहिलं तर आजकाल वारांगनात तरी अर्थ काय राहिला आहे? कान्होपात्रेसारख्या वारांगना पतिव्रता होऊ पाहात आहेत, तेव्हा आता आमच्यासारख्यांची मदत तुमच्यावरच आहे. विलासिनी-

शील आग लाव तुझ्या वाणीला. कुलीन बायकांच्या अब्रुवर निखारे ठेवणाऱ्या

राक्षसा-

आनंद हां शीलवती, हे बोलण्याचा मात्र तुला अधिकार नाही. काय गं, शीलवती, कैक दिवसापासून विलासाच्याविरुद्ध उठल्या सुटल्या माझ्याजवळ कागाळ्या करणारी ती तूच ना? नायकिणीसारखी नटून, आरशांत दोघांच्या छब्या पाहून गालातल्या गालात हसणारी तूच ना?

शील काय तरी मेला अर्थाचा अनर्थ करतो आहे पहा! ए लांडग्या, एखाद्या अजाण अबलेनं निर्मख मनानं आपल्या हृदयातलं शल्य एखाद्याला आपला भाऊ समजून सांगितलं, तर त्या भावानं भाऊपणा विसरून असा पशूपणा करावा का? थांब, माझ्या मेण्याचे भोई तिकडे बसले आहेत, त्यांना हाक मारते आणि त्यांच्याकडून तुझा चांगलाच समाचार घेते अं!

आनंद शीलवती, ते आता तुझे नोकर नाहीत. ते भोई माझे नोकर आहेत. आणि त्यांना मी पूर्वीच पुरं पढवून ठेवलं आहे, समजलीस! शीलवती, पुरे आता तुझा तो विनय, तो राग आणि तो कांगावखोरपणा! यापुढं तुला माझ्याशिवाय गत्यंतर नाही, लक्षात ठेव. चोहोकडे वेड्या आशेनं अशी पाहातेस काय? इथं तुझ्या मदतीला कोणीही यायचं नाही. तुझ्या आरडाओरड्याचा काही उपयोग व्हायचा नाही. पण तुम्ही बायका सुखासुखी का वश होणार आहात? प्रथम तुमच्यावर अशी जबरदस्ती केल्याशिवाय- (तिला धरायला जातो. ती दूर पळते.)

शील पाप्या, ही पहा तुला अशी लाथाडून निघून जाते. धावा हो, कुणी तरी धावा आणि मला या चांडाळाच्या हातून सोडवा.

आनंद ओरड, खुशाल ओरड! पळून जाणार? पण माझ्यापुढे पळून तरी कितीशी दूर जाशील?

शील चांडाळा, मी जर कायेनं, वाचेनं आणि मनानं शुद्ध असेन तर देवालासुद्धा माझ्या रक्षणाकरिता इथं धावून यावं लागेल. धावा हो कुणी तरी. अबलेच्या रक्षणाकरिता धावा- (शीलवती पळू लागते, तोच 'पुंडलिक वरदा हरि विठ्ठल' असा घोष करित चोखामेळ्याची दिंडी येते. शीलवती कान्होपात्रेकडे धाव घेते.) साधू संतानो, मी तुम्हाला शरण आहे. या चांडाळाच्या हातून माझं रक्षण करा.

आनंद अरेरे! हे टाळकुट्टे मधेंच कुठं उपटले? हे काय बेटे माझ्या आड येतात म्हणा- (शीलवती धरायला जातो तोंच चोखामेळ्याचे लोक त्याला धरतात.)

चोखोबा हां! खबरदार! घालारे याला गराडा. (दिंडीतले लोक आनंदरावाला गराडा घालतात. तो गलबला ऐकून दुसऱ्या बाजूने झेंडू आणि शेवंती येतात.) बाई, तुम्ही भिऊ नका. काय रे, भल्या माणसा, बाईमाणसावर असा हात टाकतोस काय? अरे काही तरी शरम?-

झेंडू अरे, हे तर आमचे आनंदराव!
 कान्हो (पाहून) अगंबाई, या तर शीलवतीबाईसाहेब! आणि यांच्यावर हा प्रसंग! (तिला नमस्कार करते) बाईसाहेब, भिऊ नका, आमची मंडळी तुमच्या केसालासुद्धा धक्का लागू घायची नाहीत बरं!

वारकरी घालू का या भल्या माणसाच्या टाळक्यात टाळ?
 झेंडू वाः! आनंदराव, तुम्ही इथवर मजल मारली का?
 चोखोबा कोण? आनंदराव? आणि या-या आमच्या मंगळवेढ्याच्या बाईसाहेब? जोहार बाईसाहेब, जोहार! अरे! सरकार, तुमच्या सारख्या पाक पतिव्रतेवर असा वाकडा वक्त! आनंदराव, तुम्ही थोर माणसं आणि तुमची ही गदूख बुद्धि! थू: तुमच्या तोंडावर! कुठं फेडाल हे पाप! आता आमच्या भजनी मंडळीनी आपल्या हातातल्या पातकांच्या दांड्यांनी तुमच्या पाठीची कणीक चांगली तिंबली तर काय कराल बरं?

आनंद अरे पण, हो पण, हे काय? सोडा मला.
 वारकरी छे:छे:! असं कधी कुठं झालंय! तुम्हाला आता आम्ही असे (वारकरी त्याला एका झाडाकडे खेचीत नेतात) या झाडाशी बांधून घालून कसे शोभता हे पाहणार आहोत, उगीच आपली घटकाभर गम्मत म्हणून, तुम्हाला उगीच दंडुक्याचा प्रसाद कशाला द्या?

शील कान्हाबाई, तुम्ही आणि तुमची मंडळी कशा देवासारख्या ऐन वेळी धावत आलात, म्हणून माझी अब्रू बचावली हो. तुमचे मी पाय धरले पाहिजेत. (कान्होपात्रेचे पाय धरते. कान्होपात्रा तिला उठवते.)

कान्हो छे:छे: बाईसाहेब, हे काय? तुमची योग्यता केवढी मोठी आहे! माझ्या पाया पडतां! घर सोडून आंगण परदेशी झालं म्हणजे असा प्रसंग कुणावरही ओढवतो. देवाचं नाव घ्या आणि भक्तिभावानं त्याला नमस्कार करा म्हणजे झालं. (शेवंती कान्होपात्रेला नमस्कार करते.) अगं, तूं इकडे कोणीकडे? आणि हे काय? (दोघी हसतात.)

शेवंती जिकडे ताईसाहेब तिकडे मी! तुम्हाला सोडून मी दुसरीकडे कुठे जाणार? तुम्ही पंढरपुरात तर मीही तिकडेच.

शील कान्हाबाई, तुम्ही फार पुण्यवान आहात. अपकारकर्त्यांवरसुद्धा उपकारच केला तुम्ही!

कान्हो बाईसाहेब, असं का म्हणता? तुमचे माझ्यावर फार उपकार आहेत! तुमच्या कृपेमुळं तर मी ही पंढरीची वाट सुखरूपपणानं चालू लागले आहे! चोखोबा, बाईसाहेबांची बंदोबस्तानं परत रवानगी झाली पाहिजे. आपली मंडळी बरोबर पाठवू म्हणजे झालं.

चोखोबा कान्हा, तुम्ही सगळी वाट चालू लागा. बाईसाहेबांची रवानगी मी अगदी बंदोबस्तानं करतो बरं.

शील बाई, माझ्या पापाचं क्षालन कसं होईल ?
 कान्हो बाईसाहेब, तुम्ही सरकारांच्या प्रेमछत्राखाली गेलांत म्हणजे तुमच्या पापाचं क्षालन झालं समजला. सतींना पतीवाचून गति नाही. बाईसाहेब, आमची मंडळी तुम्हाला सुखरूप पोचवितील ! बरं, येते मी आता- (कान्होपात्रा, शेवती आणि काही वारकरी जातात.)

झेंडू आनंदराव, आमच्या बायकोवर तुमची वाईट नजर होती. बाईसाहेबांवर तर तुम्ही गहजबच गाजविलात ! त्याकरिता संतांनी ही सौम्य शिक्षा तुम्हाला केली आहे. मीही त्याला यथाशक्ती हातभार लावला आहे. आता आमचे वरिष्ठ या नात्यानं माझा हा रामराम घ्या. (जातो)

चोखोबा (आपल्यापैकी काही मंडळींना शीलवतीबाईसाहेबांना पोहोचवायला सांगतो. मंडळी जातात.) आम्ही संत म्हणून दयाळू अंतःकरणानं इतकीच शिक्षा केली आहे ! देवानं तुझ्यावर दया करावी. या वेळी आम्हीच सोडून दिलं तर तुम्ही पुन्हा बाईसाहेबांना त्रास घायला कमी करणार नाही, म्हणून तुम्हाला सोडून देता येत नाही. बाईसाहेब मंगळवेढ्याला सुखरूप पोचल्यानंतर कोणी बापडा तुम्हाला सोडवू दे. दरिद्री संत यापेक्षा तुम्हाला कोणती कडक शिक्षा करणार ? बरं, जाताना हा गरिबाचा जोहार घ्या.
 ("पुंडलीकवरदा हरि विठ्ठल," अशी गर्जना करित सर्व जातात.)

-अंक चवथा समाप्त-

अंक पाचवा प्रवेश पहिला

(पंढरपूर येथील देवालयाचे महाद्वार. कान्होपात्रा प्रवेश करते.)

कान्हो- (अभंग : राग-जोगी, ताल-केरवा)

माझ्या जिवाचें जीवा। तो विठ्ठल निधान॥१॥

उभा असे विटेवरी । वांटी प्रेमाची शिदोरी॥२॥

धणी।निवारतो चक्रपाणी॥३॥

भेटा दयेच्या सागरा। विनवितसे कान्होपात्रा॥४॥

पंढरपुरात आले. माझ्या घरात-अगदीं माझ्या सत्तेच्या घरात येऊन पोचले. आधी आधी पाहिलं नव्हतं तरी सगळं कसं ओळखी ओळखीचं अन् आपलंसं वाटतं. हो, आता माझंच आहे हे! म्हणूनच प्रेमाचा प्रसाद मिळवायला चंद्रभागेचं स्नान आटोपून घाईघाईनं पांडुरंगाच्या दर्शनाकरिता मी एकटीच अशी पुढं आले. चोखोबांना, आईलासुद्धा विचारिलं नाही. त्यांची थोडीसुद्धा वाट पाहिली नाही. श्रीमुख केव्हा माझ्या दृष्टीला पडतंय असं झालं आहे मला. आता इतक्यात पंढरीनाथाचे पाय मला दिसणार, मी पावन होणार, म्हणून मला कोण आनंद झाला आहे! दर्शनाला येणाऱ्यांची कोण गर्दी ही! या गर्दीतून मला वाट कशी मिळणार! आणि मला लवकर दर्शन कसं घडणार! मन कसं उत्कंठित झालं आहे! डोळे उत्सुक झाले आहेत. मला कोणं बरं या गर्दीतून श्रीचरणाजवळ घेऊन जाईल? आतापर्यंत कसा तरी धीर धरला. पण आता नाही धीर निघत. (दोन बडवे प्रवेश करतात. त्यांना उद्देशून) थांबा, बाबांनो, तुम्ही कोण आहात?

केसोबा आम्ही? आम्ही! - (एकमेकांकडे आणि कान्होपात्रेकडे पाहून आपसांत जरा डोळे मिचकावून हसत) आम्ही देवादारचे वतनदार आहोत. देवाचे प्रतिनिधी आहोत.

बंडोबा पांडोबा, आज देवाची यात्रा फारच सुंदर आहे बुवा. बाई, तुम्ही कोण आहात? काय आहे काम तुमचं?

कान्हो मी होय? मी देवदासी आहे. देवाच्या दर्शनाला आले आहे. या गर्दीतून मला देवाचं दर्शन लवकर घडविता का?

बंडोबा तुम्ही देवदासी आहात म्हणून विचारतो. तुम्ही देवाची कसली चाकरी करणार? गाणं गाऊन का नाच करून? तसं असेल तर आमचे हे केसोबा देवाचे प्रतिनिधी आहेत. यांच्यापुढं तुम्ही आपली हजेरी दिलीत तरी ती देवापुढं रुजू होईल.

केसोबा आणि तुम्हाला देवाचं दर्शनही लवकर आणि सुलभ होईल. काय हो बंडोबा?

बंडोबा होय तर! हं, मग काय बाई, अगोदर गातां का नृत्य करून दाखविता?

केसोबा बोला, गातां की नाचता? तसं असेल तर देवाचं दर्शन लगोलग करवू.
कान्हो बाबांनो, मी गाऊन दाखवीन आणि नृत्यही करून दाखवीन पण मला देवाचं दर्शन प्रथम घेऊ द्या. देवादारी आजन्म गाण्यानाचण्या करताच मी आले आहे. देवापुढं मी हजेरी देईन, तेव्हा तुम्ही खुशाल ऐका.

बंडोबा छे, छे, अगोदर आमच्यासमोर छोटी हजेरी, मग देवापुढं मोठी हजेरी सावकाश होऊ द्या. आम्ही देवाचे अडते प्रसन्न झालो तरच भक्तावर देव प्रसन्न होत असतो. समजलात काय? देवाचं दर्शन फुकटचं नसतं म्हटलं. त्याकरिता देवादारीच्या आम्हा वतनदारांजवळ तुमच्यासारख्या मुमुक्षु लोकांनी अगोदर चाकरीचं मोल द्यावं लागतं!

कान्हो ठीक आहे. जशी तुमची आज्ञा.
(अभंग: राग-झिंजोटी, ताल-केरवा)
पतित तू पावना। म्हणविसी नारायणा॥१॥
तरी सांभाळी वचन। ब्रीद वागविशी जाण॥२॥
यति शुद्ध नाही भाव। दुष्ट आचरण स्वभाव॥३॥
मुखी नाम नाही। कान्होपात्रा शरण पायी॥४॥

झेंडू (प्रवेश करून) कान्हाबाई, धावा, पळा, लपा अगोदर पळा-
कान्हो झेंडू, काय आहे? काय म्हणतोस? मी पळू? लपू? कां?
झेंडू कान्हाबाई, देवाचं दर्शन घेतलं का? घेतलं नसलं तर घ्या. घेतलं असलं तर पळा लपा कुठं तरी! अहो, अशा उभ्या का? तुम्हाला बेदरच्या बादशहाचं धरणं आलं आहे. बादशहाचे सरदार सैन्य घेऊन आले आहेत. म्हणून म्हणतो लपून बसा कुठं तरी!

कान्हो काय? मला आणि बादशहाचं धरणं! अरे देवा! आता कसं करायचं? पण झेंडू, हें तुला कुणी सांगितलं?

झेंडू दुसरं कोण सांगणार? त्या आनंदरावानच सांगितलं. बादशहाच्या लोकांनीच आनंदरावाला झाडापासून सोडविलं म्हणून त्यानं तुमचा पत्ता त्यांना सांगितला आणि त्यांचा म्होरक्या होऊन त्यांना तो घेऊन आला आहे! त्यांनी शामाबाईला पाहताच हे दरडावून सांगितलं आणि तुमची चौकशी केली. मी ऐकताच तुम्हाला कळवायला तसाच धावत आलो. पळा, पळा. लवकर.

कान्हो झेंडू, मग आता आई कुठं आहे?
झेंडू शामाबाईला, चोखोबांना, शेवतीला त्या नीचानं बादशहाच्या लोकांकडून चंद्रभागेरच गिरफदार करून ठेवल आहे. आणि तुम्ही हाती लागल्याखेरीज त्यांना सोडणार नाही, असा धाक त्यांना घातला आहे. म्हणून सांगतो, कान्हाबाई, कुठं तरी पळा, लपा!

कान्हो झेंडू, आता पांडुरंगाच्या पायाशिवाय कुठं पळायचं? आणि त्याच्या चरणाशिवाय कुठं लपायचं? देवा, क्षणापूर्वी मी किती आनंदात होते! सुखात होते! वाटत होतं की, सगळी, दुःख पळाली. अगदी पक्वान्नाचा

घास तोंडाशी आला. पण पाहावं तो संकटांचा समुद्र पुढं पसरलास. बाबांनो, मी तुमचं धर्मचं लेकरो आहे असं समजा आणि कृपा करून मला एकदा पांडुरंगाचे पाय दाखवा. माझ्यावरच संकट तुम्ही जाणताच आहात. त्या संकटातून मला सोडविण्याचं पुण्य तुम्ही पदरी घ्या. तुम्ही मला त्या पावन चरणासंनिध सोडून द्या. म्हणजे त्या चरणांना घट्ट मिठी मारून पंढरीनाथाच्या कानावर मी माझी गाऱ्हाणी घालीन. (अभंग: राग: मालकंस, ताल: केरवा)

वर्म वैरियाचे हार्तीं। देऊ नको श्रीपती॥१॥

अनाथांचा नाथ। दीन दयाळा कृपावंत॥२॥

वेद पुराणे गर्जती। माही शास्त्रे विवादती॥३॥

चरणी ब्रीद वागविशी तुझी कान्होपात्रा दासी॥४॥

केसोबा बाई, तुम्ही काही काळजी करू नका. आम्ही तुम्हाला पांडुरंगाच्या चरणाजवळ घेऊन जातो. तुम्ही आमच्या विनंतीला मान देऊन गाऊन दाखविलंत तर तुमच्या मनाप्रमाणं आम्हाला वागायला नको का? देवाच्या हाताला धरून तुमच्यावरचं संकट टळायला लावणं आमचं काम आहे!

बंडोबा बाई, तुम्हाला आम्ही जरूर देवदर्शन घडवितो. आम्ही देवादारी बसलो आहोत कशाला मग? देव तुमच्यावरचं साकडं खात्रीनं निवारील. आमचा देव आहेच तसा. बाई, तुमचं रक्षण करायचं म्हणजे मूर्तिमंत गायनकलेचं रक्षण करायचं असं आम्ही समजतो.

झेंडू महाराज, देव तुमचं कल्याण करो. आमच्या या कान्हाबाईला लपवा कुठं तरी!

केसोबा चला, चला, बाई, मग उशीर का? आमच्याबरोबरच चला. आमचा देव आपल्याला पाठीशी घालील. कोणाच्याही दृष्टीस तुम्हाला पडू देणार नाही.

कान्हो चला बाबांनो. (जाऊ लागतात तोच मुसलमान शिपायांसह आनंदराव प्रवेश करितो.)

आनंद कान्हे, थांब. जागच्या जागी उभी राहा. कुठं निघालीस तिकडे? (शिपायास) हीच ती कंचनी-पाहा, तीच ही कांचनी. कान्हे-

कान्हो कोण, आनंदराव?-

आनंद होय! हाच तुम्हा सर्वांचा काळ. कान्हे, हा आनंदराव बेदरच्या दरबारचा आता उमराव होऊन तुला दरबारी खेचून न्यायला आला आहे. तुला मी गिरफदार केलं आहे. खबरदार पुढं पाऊल टाकशील तर! चल, मागं फीर आणि मी नेईल तिकडे मुकाट्यानं चालू लाग.

कान्हो मी तुमची गिरफदार? आणि ती काय म्हणून? माझ्या देवाच्या आड तुम्ही काय म्हणून येता? मी तुमचं काय वाकडं केलं आहे?

आनंद काय वाकडं केलं आहे? शरम नाही वाटत विचारायला?

- झेंडू आनंद आनंदराव-आनंदराव, तोंड सांभाळून बोला, नाही तर-
चूप बस चोमड्या! हो बाजूला. कान्हे माझ्या हातातलं माझं सावज
हुसकावून लावलंस. आपल्या लोकांकडून मला भर रस्त्यावर झाडाला
बांधून घालून माझा छीःथूः केलीस आणि वर मलाच विचारतेस काय,
काय वाकडं केलं म्हणून? आतां त्याबद्दल मी तुला भरपूर प्राचश्रित
देणार! अशीच अशी तुला बेदरला घेऊन जाणार! बादशहांना देऊन
टाकून बडी जहागीर मिळवणार आहे, समजलीस?
- केसोबा अरे, वा रे वीर! वा रे हिंदु!
- बंडोबा या राजेश्रींच्या बोलण्याकडे लक्ष देण्यात अर्थ नाही. बाई, तुम्ही आपल्या
देवळांत चला कशा!
- आनंद काय रे ऐ भिकारड्यांनो, तुम्ही या वारांगनेला पाठीशी घालता? देवळात
दडविता? या वारांगनेला जर तुम्ही आश्रय दिलात तर हे बादशहाचे
लोक - (पडद्यात 'दीन, दीन') ऐका या लोकांचा 'दीन दीन'! या
लोकांकडून देवळावर हल्ला करवीन. देऊळ उध्वस्त होईल. देवाचे
तुकडे तुकडे होतील आणि या वारांगनेला तेथून ओढून नेण्यात येईल.
तेव्हा शहाणे असाल तर हिला देवळात घुसून देता माझ्या स्वाधीन
कराल! (पडद्यात पुन्हा 'दीन, दीन')
- केसोबा अरे बापरे! बंडोबा, बादशहाचे लोक खरेच दीन दीन गाजवीत येताहेत.
आता देऊळ पाडणार, देव फोडणार-
- बंडोबा मग या बाईची स्थिती काय होईल? बाई, या राजेश्रींनी तुझ्यावर
प्रसंग तर आणला आहे. आता तू काय करणार?
- कान्हो बाबांनो, मी तर आता देवाच्या दारी आले आहे! मला तेवढं दर्शन
करवा. एवढंच पुण्य जोडा. माझी काळजी देवाला आहे-
- केसोबा पण बाई, त्या देवाची काळजी आम्हाला आहे ना? या राजेश्रींच्या
धमकावणीनंतर आणि बादशहाचे लोक प्रत्यक्ष पाहिल्यानंतर तुला
देवळात घेऊन जायचं म्हणजे पदरात निखाराच बांधण्यासारखं आहे
ना?
- बंडोबा खरं म्हणता केसोबा. आपण भलत्या भानगडित पडता उपयोगी नाही
अहो राजेश्री, तुम्ही म्लेंच्छांकडून देवळावर संकट आणणार नाही
असं वचन देत असाल तर आम्ही बाईला देवळात येऊ देत नाही.
बाई, आम्हाला फार वाईट वाटतं. पण आम्ही तरी काय करणार?
तुझ्यामुळं देवळावर, देवावर कोणतं भयंकर संकट येऊ पाहत आहे
हें तू पाहातेसच. तेव्हा आता येथून देवळात येण्याचा आग्रह धरूं
नकोस. बाहेरून शिखराचं दर्शन घे आणि यांच्या स्वाधीन हो. कुठूनही
देवाला मनोभावानं नमस्कार केला तरी तो देवाला पावतो.
- केसोबा आणखी तुझ्या हिताची म्हणून तुला एक गोष्ट सांगतो. हूं म्हणून ऐक.
तूं सुखासमाधानानं गेली नाहीस तरी बादशहाचे लोक जबरदस्तीनं

तुला घेऊन जाणारच. त्यापेक्षा तूच आपण होऊन बादशहाकडे जाईनास! तसं केलंस तर तुझाच छळ वाचेल. सन्मान होईल आणि आमच्या देवावरचं संकट टळेल.

आनंद (आनंदाने) हां, हे ठीक आहे. असा काही तरी तिला सीधा उपदेश करा. कान्हे, ऐक, हे काय म्हणतात ते ऐक.

बंडोबा बाई, तुम्ही देवादारी येताच तुम्हाला देवच पावला आहे असं समजा. आनंदानं दरबारात गेलात, तर तुम्हाला सुख लाभेल. तुमच्या गायनकलेचं, नृत्यकलेचं रक्षण होऊन, तुमच्या तारुण्याचं- सौंदर्याचंही चांगलं चीज होईल. बादशाही वैभव हाती आल्यावर आमच्या देवाला सढळ हातांनी देणग्या देऊन देवाची चाकरी करा म्हणजे झालं. अशी नाही तशी, कशी तरी देवाची सेवा झाली म्हणजे झालं.

कान्हो शिव! शिव! शिव! काय बोलतां हे? काय सांगता हे? बाबांनो, मला बादशाही वैभव नको. थाटमाट नको, सौख्य नको! मला पांडुरंगाच्या पायाची जोड पाहिजे. मला पवित्रपणा पाहिजे. मला पावन व्हायला पाहिजे आहे. आपण माझे धर्मपिते आहात. अशी देवाच्या दारी येऊन देवदर्शनाला मला महाग का करिता? विटेवरचं सगुण रूप पाहाण्याकरिता माझ्या डोळ्यात प्राण आले आहेत. मग मला अशी निराशा कां दवडता?

केसोबा बाई, तुझ्याबद्दल मन कळवळतं. पण तुझ्या पाठीमागं तुझं पाप हात धुवून लागलं आहे ना? त्याला तू काय करणार आणि आम्ही तरी काय करणार? (पडद्यात पुन्हा 'दीन, दीन') हा पहा, दीन दीन जवळ येऊ लागला. तुझ्याबरोबर म्लेंच्छांचा हा दीन देवळात शिरले आणि सारंच उजाड होईल. खरं सांगतो तुला, या म्लेंच्छांचा प्रतिकार करण्याचं सामर्थ्य आमच्यात नाही, आणि आम्हाला कोणाचा पाठिंबाही नाही. त्यामुळं आम्ही लाचार आहोत. तेव्हा सांगतो, तूही संकटात पडूं नकोस आणि आम्हालाही घालू नकोस.

बंडोबा त्यातून या राजेश्रींनी परवानगी दिली, तर तुला देवळात न्यायला आमची ना नाही, ते परवानगी देत आहेत का पाहा.

आनंद छट्, मी मुळींच तशी परवानगी देणार नाही. आणि तुम्हाला असं वाटतं काय, की एकदा देवळात घुसल्यावर, देऊळ पाडल्याशिवाय आणि देव फोडल्याशिवाय, देवळाच्या बाहेर ही देवदासी पडेल? कान्हे, पुरे झाले तुझे थेर. मुकाट्यानं माझ्यापुढं चालू लाग.

कान्हो आनंदराव, देवाचं दर्शन घेतल्याशिवाय मी इथून कालात्रयी हलणार नाही. मग काय व्हायचं असेल ते होऊ द्या. आता माझ्या मार्गात आड आलांत तर इथल्या इथं देवाच्या दारी डोकं आपटून प्राण देईन, पण तुमच्या जिवंतपणी हाती सापडणार नाही. ध्यानात ठेवा. (सर्व दचकून तिच्याकडे पाहू लागतात.) चला, मला कुणाचीच जरूर नाही. मी

अशी एकटीच देवाच्या दर्शनाला जाते. (जाऊं लागते.)

आनंद अरे, ही निघाली. अडवा तिला. दरवाजे लावून घ्या. तिला आत येऊ देऊ नका. ही देवळात शिरली की देवळावर हल्ला झालाच म्हणून समजा.

केसोबा बाई, तुम्ही हलके लोक अशा आडदांडपणानं देवाशी गळेपडूपणा करता का? आणि भलता प्रसंग ओढवून घेता का? किती तुम्हाला समजावून सांगावं? स्वतःचं नाक कापून घेतां का आणि आम्हाला अपशकून करतां का?

कान्हो नाही, माझ्या मायबापांनो, मी माझं नाक कापून घेत नाही, आणि तुम्हाला अपशकूनही करित नाही. स्वतःच्या उद्धारासाठी धडपडणारा जीव दुसऱ्याला अपशकून कशाला करील? (पडद्यात पुन्हा 'दीन, दीन') हा देवालय कोसळून पाडणारा 'दीन, दीन' ध्वनि माझ्या कानांना ऐकायला येत नाही, आणि मला माझी भवितव्यता समजून येत नाही. असं का तुम्हाला वाटतं? माझ्यामुळं देवावर संकट येणार हे मला ओळखतंय आणि ते टाळायचं असेल तर मला देवळांत दडता येणार नाही हेही चांगलं समजतंय! असं असून मी ते संकट जाणून बुजून देवावर कशी आणीन? या आनंदरावाप्रमाणं आपलाही विश्वास माझ्यावर बसत नसेल तर त्याला माझा इलाज नाही. आपण भयानं देवाची दारं लावलीत तर माझ्या उद्धारासाठी, देवाच्या दर्शनासाठी कल्पांतरापर्यंत अशी एक जागी उभी राहून देवाच्या नावानं टाहो फोडीन. (अभंग-राग-ललत, चाल-केरवा)

दीन पतित अन्यायी। शरण आलें विठाबाई॥१॥

मी तो आहे यातिहीन न कळे कांही आचरण॥२॥

मज अधिकार नाही॥भेट देई विठाबाई॥३॥

ठाव देई चरणापाशीं। तुझी कान्होपात्रा दासी॥४॥

देवा, पांडुरंगा, अनाथनाथा, तुझ्या नावाचा टाहो फोडला, तरी तूं दर्शन देऊ नयेस, इतकी का मी पातकी आहे? तुझ्या दारी येऊन तुझा ध्यास घेऊन बसले तरी पतित ते पतितच राहायचे का रे? त्यांचा उद्धार कधीकाळीही होत नसतो, असाच तूं जगाला अनुभव आणून देणार का रे? दीनदयाळे माउली, दुष्टांना दंडन कर असं मी तुझ्याजवळ मागणं मागत नसून, सुष्टांचं संगोपन कर असं मी म्हणतें, ते तुला दयाळा, पसंत नाही का रे?

बंडोबा बाई, देवाचं दर्शन आणि प्रार्थना आटोपताच तूं बाहेर येण्याचं कबूल करित असशील तर मी तुला देवाच्या दर्शनाला घेऊन जातो. आहे का ही अट कबूल?

कान्हो (हात जोडून) कबूल आहे मला. कबूल आहे!

केसोबा: अही सरदारसाहेब, स्वार्थ आणि परमार्थ साधत असेल तर एवढं पुण्य

जोडायला हरकत नाही. आनंदराव, अहो उमरावसाहेब, बाईची देवाच्या दर्शनाचीच फार उत्कंठा दिसते. दर्शन घेतांच ही बाहेर येण्याचं कबूल करते, तर द्या तिला कृपा करून परवानगी. तुमचे लोक दाराबाहेर आहेतच. पण ही बाहेर येईपर्यंत त्यांना मेहरबानीनं बाहेरच थांपवून धरा. हिला बाहेर आणून तुमच्या स्वाधीन करण्याची हमी आम्ही घेतो. मग तर झालं?

आनंद (शिपायांस) तुमची सल्ला आहे काय या गोष्टीला? ठीक आहे. हिनं त्राग्यानं डोक आपटून इथंच प्राण देण्यापेक्षा ही देवाचं दर्शन करून स्वाधीन झाली तर हरकत नाही. कान्हें, आत जा आणि खुशाल देवाचं दर्शन घे. मी तुला परवानगी देतो. नाही, पण मीही तुझ्याबरोबरच आत येतो, म्हणजे दर्शन झाल्यावर दुसऱ्या दारानं निसटून जाण्याची संधी तुला मिळणार नाही. तसा प्रयत्न केलास तरी तो व्यर्थ होईल. देवळाच्या सर्वदरवाजांवर बादशहाचे शिपाई तुझ्याकरिता खडे ठेवले आहेत. चल आत आणि घे देवाचं दर्शन. पण ध्यानात ठेव, वाजवीपेक्षा जरा जास्त उशीर झाला तर देवळावर हल्ला चढलाच म्हणून समज. (शिपायांस) तुम्ही बाहेर जा आणि इषारा झाला तर देवळावर हल्ला चढवा असं सरदारसाहेबांना सांगा. (शिपाई जातो.)

केसोबा व बंडोबा: कबूल आहे. कबूल आहे आम्हाला.

(कान्होपात्रा, झेंडू आणि त्याचे मागोमाग केसोबा, बंडोबा, आनंदरावही देवळाच्या सभामंडपात जातात.)

कान्हो अहाहाहा! एकदाचं विश्वंभर दर्शन घडलं. डोळे निवाले. तहान हरली, भूक निमाली. देवा, अनाथनाथा, इतका अंत पाहून अखेर दर्शन दिलंस. मी आता तुझी मत्ता आहे, तिच्यावर दुसऱ्याची सत्ता चालू देऊ नकोस. माझी वाणी ती तुझी वागेश्वरी. माझी कांती ती तुझी कांती. माझं हृदय ते तुझं सिंहासन. माझे डोळे तो तुझा प्रकाश. तुझ्या दारी आले, तुझ्या पायी लागलें. माझी माहेरची वाट सुटली. संसाराची आस खुटली. आता माझ्यात तूं आणि तुझ्यांत मी होऊ दे. परत लोटू नकोस. मन कष्टवू नकोस, देह भ्रष्टवू नकोस. भक्तांचं ब्रीद राखता येत नाही असा तुझा दुलौकिक होऊ देऊ नकोस. देवा, हृदयेश्वरा, ते एकदा तुझे म्हणवितात, त्यांना तू अंतर देत नाहीस, हा तुझा लौकिक खरा होऊ दे. पंढरीनाथा, हृदयेश्वरा-

(अभंग: राग-देशी, ताल-केरवात्र)

पतित पावन म्हणविंशी आधीं। मग का उपाधी भक्तामागें॥१॥

तुझे म्हणवितां दुजें अंगसंग। उणेपणा सांग कोणाकडे॥२॥

सिंहाचे भातुके जबुक पै नेतां। थोरांचिया माथा लाज वाटे॥३॥

म्हणे कान्होपात्रा देह समर्पणे। करावा जतन ब्रीदासाठी॥४॥

वैकुण्ठेश्वरा, सती पिंगलेला तूं तारलं आहेस, महानंदेला तूं आपल्या

सहवासाचा महानंद दिला आहेस. त्या आधारावरच मी तुझ्या चरणीं धाव घेतली आहे. आई, माझा तुला नमस्कार. ज्या गुरुंनी मला या चरणाजवळ आणलं त्यांना नमस्कार, सर्व संतांना, सर्व महंतांना माझे अनेक दंडवत. देवा, नारायणा, गोपाळकृष्णा, देहांत देहाची मिळणी होऊ दे. माझा प्राणज्योति तुझ्या दिव्य ज्योतीत एकरूप होऊन जाऊ दे. अनाथाच्या नाथा, हृदय विसाव्या-
(अभंग: राग-भैरवी, ताल-केरवा)

अगा वैकुंठीच्या राया। अगा विठ्ठल सखया॥१॥

अगा नारायणा। अगा वासुदेवनंदना॥२॥

अगा पुंडलीकवरदा। अगा विष्णु तूं गोविंदा॥३॥

अगा रखुमाईच्या कांता। कान्होपात्रा राखी आता॥४॥

(कान्होपात्रा देवाच्या पायावर मस्तक ठेवते, तेथेच तिचे प्राणोत्क्रमण होते. बाहेर 'दीन, दीन' असा शब्द होता.)

आनंद अरे, किती वेळ ही अशी देवाचे पाय धरून बसणार? ओढा तिला बाहेर! कान्हे, बस्स कर तुझा लोचटपणा. एकदम अशी बाहेर ये, नाही तर-

केसोबा अहो बाई, तुमची प्रार्थना लवकर आटोपा! म्लेंच्छ दारात आले ना? (तिला उठविण्यास जातो.) आँ! हे काय? अहो, ही बाई तर इथल्याइथंच थंड झाली.

आनंद काय? कान्होपात्रा मेली? अरेरे, हे काय झालं? माझा सारा डाव फसला! (चोखोबा, शामाबाई, शेवंती प्रवेश करतात.)

शामा माझी बाळ कुठ आहे? कान्हा कुठ आहे? तिला धरून नेणार म्हणतात. हो, त्याच्या अगोदर तिला मला भेटू तरी द्या हो एकदां.

झेंडू (पुढे येऊन रडत रडत) शामाबाई, आपल्या कान्हाबाई देवलोकी निघून गेल्या, या पाहा-

शामा (धावत कान्होपात्राजवळ जाऊन) काय? काय म्हणता? माझी कान्हा देवलोकी गेली? देवस्वरूपी झाली? हाय हाय! बाळे, तुझ्या सौंदर्याचं सार्थक झालं नाही. तुझ्या पावित्र्याची कदर कुणी केली नाही. तुझ्या गायनकलेचं मोल या जगात करणारा तुला कोणी भेटला नाही, म्हणून का अशी स्वर्गी जायची घाई केलीस? बाळे, बाळ, मरून तू अजरामर झालीस, पण आपल्या आईला अशी जन्मभर रडत ठेवलीस ना ग?

चोखोबा (पुढं होऊन) आई, कान्हा देवलोकी गेली. तिचं सोनं झालं असं समजा. आनंदराव, तुम्हासारख्या पाप्याच्या पकडीत पुण्यवान कान्हा कशी सापडणार? तुमच्या डोळ्यादेखत तिनं स्वर्ग गाठला पाहा. चला, आलांत तसे परत जा. आणि तुमच्या बादशहाच्या लोकांनाही परत न्या. कान्हा तुमच्या बादशहाकडे जाण्यापूर्वीच बादशहाच्या बादशहाकडे, विश्वाच्या विश्वनाथाकडे तातडीनं निघून गेली आहे.

आई, शोक आवरां. कान्हा तुमची आमची नव्हती. ती देवाची दौलत होती. बेफिकीर जगाला तिची किंमत कळली नाही. तेव्हा तिला येथून चालतं व्हावं लागलं. माझे मायमाउली कान्हे, तू आम्हाला अंतरलीस खरी, पण तुझ्यासारख्या पावित्र्याकरिता तळमळणाऱ्या असंख्य जीवाकडे शहाण्या जगानं सद्भावनं पाहावं म्हणून तू आज आपली आत्महुति कारण करून ठेवलीस. धन्य तू! तूंच देवदासी खरी झालीस. माझे आई, कान्हेच्या मस्तकावर आणि पंढरिनाथच्या पायावर अश्रूंचा अभिषेक करित, या अनाथाच्या नाथाला प्रार्थना करू या, की देवा, कान्हेप्रमाणं पावित्र्यानं राहूं इच्छिणाऱ्या कोणाही देवदासीवर प्राणांचं मोल देण्याची पाळी येऊ देऊ नका.

(सर्वजण कान्होपात्रेजवळ जाऊन भक्तिभावाने तिला वंदना करितात.)

यत् कृतं यत्करिष्यामि। तत्सर्वं न मया कृतम्॥

त्वया कृतं फलभुक्। त्वमेव मधुसूदन॥१॥

-समाप्त-

